

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192781

UNIVERSAL
LIBRARY

पुस्तक

वा. सा. मढकर

युगवाणी प्रकाशन

Checked 1969

प्रकाशक :

वा. वि. भट यानी हे (पुस्तक
अभिनव प्रकाशन तर्फे लापून
युगवाणी प्रकाशन साठी प्रसिद्ध केले.
१२ त्रिभुवन रोड, मुंबई ४.

सर्वाधिकार लेखकाच्या स्वाधीन

मुद्रक :

वा. वि. भट
फेमस प्रिंटर्स,
१२ त्रिभुवन रोड,
मुंबई ४.

आवृत्ति पहिली

१९४८

किंमत

तीन रुपये

‘ ताबड्या माती ’ नंतर हे ‘ पाणी

प्रस्तुत लिखाणात भलंबुरं काय आहे ते वाचक ठरवितीलच. पण एक उणीव जाणवते. ‘पाणी’च्या कालमर्यादेत १९४२ मोडते, तिच्या चौकटीत ते कोरण्याचा प्रयत्न केला असता तर मूळ उद्देश डावळावा लागला असता. चौकटीच्या मर्यादा १८५७ ते १९४७ अशा केल्या म्हणजेच १९४२ चे अंक व्यवस्थित बसतील. ते काम मराठीच्या भाष्याने एकादा टॉलस्टॉय अगर हार्डी आज ना उद्या खास करील.

‘ ताबड्या माती ’ प्रमाणे ‘ पाणी ’तही भाषेची घडण केवळ वातावरणाखातर ठिकठिकाणी बदलली आहे. त्यातील चुका जाणल्यानी माफ कराव्या.

१९४८

—बा. सी. मर्ढेकर

श्री. बा. मी. मढेंकर यांची पुस्तके

प्रसिद्ध

Arts & Man (प्रबंध)

Two Lectures on an Aesthetic of Literature. (प्रबंध)

वाङ्मयीन महात्मता (प्रबंध)

शिशिरागम (कवितासंग्रह)

कांहीं कविता (कवितासंग्रह)

रात्रीचा दिवस (दीर्घकथा)

तांबडी माती (दीर्घकथा)

पाणी (कादंबरी)

आगामी

आणखी कांहीं कविता (कवितासंग्रह)

— १ —

“ । पहिली सोल शिवाजी महाराजांची । दुसरी सोल अंबाबाईची । तिसरी सोल तानाजी सुभेदाराची ॥ पट्टे घेतले तोंडामधीं । सोल धरिली दांतामधीं । आपल्या बेताचे माणूस पन्नास मोजीलें । सुभेदार गडावर चढले ॥ पन्नास कमी बारा हजार फौज । खालीं होती त्यानें एकच गर्दी केली ॥ सूर्याबा जो बंधु । त्यानें एकच गर्दी केली ॥ दप्ता वरती गेला । बारा हजार फौजेनें हात सोलाला घातला ॥ तीन पुरुष वरती गेले । सोल मधींच तुटली ॥ पन्नास कमी बारा हजार । फौज धरणीवर पडली ॥ जी जी ॥ ”

भगतपूरचा आधळा गोविंद शाहीर आपल्या खड्या आवाजात आणि एकतारीच्या व खंजिरीच्या साथीबरोबर तानाजी मालुसऱ्याचा पोवाडा म्हणत होता. आजुबाजूला बसलेला भगतपूरचा सारा मराठमोळा थारून ऐकत होता.

मावळखोऱ्यातलं भगतपूर हें एक लहानसं खेडं होतं. उजव्या बाजूनें कृष्णा आणि डाव्या बाजूनें एक मोठा ओढा यानीं केलेल्या सव्वा-द्रीच्या एका त्रिकोणी कुशीत भगतपूराने आपलं ४००-५०० जबाचं घरटं

बाधलं होत. त्रिकोणाच्या पुढे कृष्णच्या दोन्ही तीरावर पसरलेली जोधळ्याचीं शेतं आणि फळभाजीचे मळे भगतपूरचं पोटपाणी होत. आश्विनाच्या महिन्यात जर कुणी कृष्णच्या काठाने गेल असत तर भगतपूरचा जोधळा साऱ्या मावळखोऱ्यात का प्रसिद्ध झाला होता हे त्याला समजायला फारशी अडचण पडली नसती. ' भरलेला दाणा तर भगतपूरचा आणा ' अशी बढाई भगतपूर मोठ्या दिमाखाने मारीत असे. दिवस खाली गेला म्हणजे गुराच्या पुढ चारा टाकून, त्याच्या पाठीवर प्रेमाने थोपटून भगतपूरचा शेतकरी घरात येई, अन् आपल्या पिलाना अवतीभंवती घेऊन मिण्मिण् दिव्यातही लखलखणाऱ्या पितळेच्या थाळ्या पुढे ओढून धगधगणाऱ्या चुलीजवळ जोधळ्याची भाकरी राधणाऱ्या घरधनिणीकडे कौतुकाने तगादा लावी की 'वाढ लवकर' म्हणून. त्याच्या अधीरतेला तितक्याच कौतुकाने आणि खोट्या रागाने टोमणा मारीत, वाग्याची भाजी आणि स्वतः काढलेल्या धारेच दूध सगळ्यांना वाढून घरधनीण चुलीपुढील ताबुस गरमागरम भाकरी त्याच्या पुढ्यात ढकली. त्या भाकरीचा सुवास जर कुणी घेतला असता, तिचा एक घास जर कुणी खाछा असता तर भगतपूरच्या जोधळ्याला दोन कोसावरच्या गोठवाडीच्या आठवडे बाजारात इतकी मागणी का असे याचा उलगडा त्याला सहज झाला असता !

भगतपूरच्या जोधळ्याने गोठवाडीच्या आठवडे बाजारात जस आपल नाव परवापर्यंत गाजविल होत, तसच पूर्वी मराठेशाहीत भगतपूरच्या मराठा-गडथान आपल्या तलवारीचं तेज दाखविल होत. पण इंग्रजांचे राज्य आल तेव्हापासून भगतपूरच्या मावळ्याच आयुष्य साध आणि सथपणे कृष्णच्या प्रवाहाच्या तालावर चालल होत. पावसाळ्यात कृष्णा दुथडी भरून घोगावत वहायची आणि पुष्कळदां भगतपूरचा दगडाचा घाट पाण्यात बुडून जायचा. अशावेळीं डावीकडून दोन्ही तीराना बगलेत घेऊन फ़गलेला ओढा जिथे

कृष्णला मिळायचा तिथे तर भोवऱ्याच्या मनोहर वर्तुळाकृतीच्या फेसाळ लहरी घाटाच्या टोकाशी असलेल्या वडाच्या फाट्या कुरवाळीत गिरक्या घ्यायच्या. अन् पुराच पाणी वडाच्या अर्ध्याअधिक बुध्याच्याही वर चढायला लागल की पावसाने कुडकुडणारी वानर भयभीत मुद्रेने अधिकाधिक वरच्या फाट्याच्या आश्रयाला जायची. कृष्णेच पाणी जसजसं वर चढायच तसतशी भगतपूरच्या तरुण मराठा गड्याच्या अगात पोहण्याची वीरश्री खेळू लागायची. घाटालगतच्या विठोबाच्या मदिरापुढील उच दगडी बुरुजावरून एकएक लंगोटबद्द पाहणारा * गडी पटापट पुराच्या जर्द ताबुस पिवळ्या गढूळ प्रवाहात उडी मारायचा—की झाली भगतपूरच्या पोहण्याच्या शर्यतीला सुरवात ! पावसाळ्यातल्या ह्या शर्यतीच्या दिवसाकरिता भगतपूरचा प्रत्येक तरुण गडी ह्वापलेला असायचा. आणि ही शर्यत जिंकण्याचा निश्चय करून पाण्यात उडी टाकायचा. पण कृष्णेच्या पात्रातली मधली धार अर्ध्याअधिक कापीपर्यंत बहुतेकाचे हात लुळे व्हायला लागायचे, आणि कसे बसे ते पलीकडच्या तीरापर्यंत धडपडत जायचे. पण शर्यत जिंकायची म्हणजे नुसत पुराचं पाणी कापीत पैलतीराला पाहोचून उपयोगी नव्हत. तर, पैलतीराला पोहोचून पाय न टेकता लगेच परत ऐलतीराला येऊन पोहोचावं लागत होत ! पण इतकीही हिंमत असलेला मराठा गडी भगतपुरात दर वर्षी निदान एक तरी निघायचाच !

पावसाळ्यात कृष्णला पाणी जरी पुष्कळ वेळा चढायचं तरी मोठा शर्यतीचा पूर असा एक दोन वेळाच यायचा. आणि तोही चोवीस तासावर फारसा टिकायचा नाही. पण पूर ओसरला तरी भगतपूरच्या मराठ्याला कृष्णा ओलाढायची म्हणजे माड्या इतक्या पाण्यातून जावंच लागायचं. त्यामुळं वर्षातलं आठ महिने शेतावर राबणारा भगतपूरचा मराठामोळा पावसाळ्यांत एकंदरीने जरासं एकलकोंडंच आयुष्य कंठायचा. पावसाळ्यातल्या पहिल्या

सरीबरोबर शेताची पेरणी झाली म्हणजे त्याचा जीवनक्रम थोडासा मद, एक रंगी, एक रागी बनायचा. मेघराजाच्या कृपेने शेतातल बी रुजायच; इवलाली हिरवी रोपटी, त्यातून आपली कोमल पान वाऱ्यावर हुलवायला लागायची, त्या पिकानीं पाखरलेल रान हळू हळू वर शेडा करीत वाढायच, आणि आनंदात आनंद म्हणजे ते कणस धरायला सुरवात करायच, नंतर एक एक दाणा भरायचा अन् एक एक कणीस फुलायच ! कृष्णामाई ओलाडायला मिळाली की, हीं सर्व स्थित्यंतरं न्यहाळीत शेताची पहाणी करून यायचं या पलीकडे भगतपूरच्या मराठमोळ्याच्या जीवनात ज्येष्ठ *आषाढ ते भाद्रपद आश्विनापर्यंत दुसरा रंग मिळणं कठीण.

भगतपूरच्या मराठमोळ्याच्या या आभाळी जीवनात प्रसन्नतेचं इंद्रधनुष्य खुलायला लागायच तें अर्धा अधिक आश्विन मास सपल्यावर ! शेतावरच सोनं उतरून घरीं आणायला अजून अवकाश असला तरी पोळ्याच्या बैलाच्या शिंगावर शेदरी, ताबडा, किरमिजी, निळा किवा हिरवा रंग चढवून नि त्याना सोनेरी किंवा रुपेरी जिल्हई कागदाच्या किनारीनी मढवून दसऱ्याच सोनं लुटता लुटताच भगतपूरचा मराठमोळा दिवाळीकरता पण त्याची खरेदी करायला लागायचा. मग साऱ्या भगतपूरच्या गरजा भागविणार एकच एक गुलाब वाण्याचं दुकान हात, त्यावर कधीं गिऱ्हाइक नाही असं व्हायचं नाही. अन् भगतपूरच्या छोट्या मराठमोळ्याचा सुरुंग, सुरसुऱ्या, चंद्रकला, लहान बारी नि मोठ्या बाराचे फटाके, पिस्तुलाच्या टिकल्या, निरनिराळ्या रंगाच्या आगपेट्यां वगैरेकरिता लागणारा अखड तगादा पुरवतां पुरवता गुलाब वाण्याला रात्रीचे दहा वाजायचे !

प्रसन्नतेचं हें इंद्रधनुष्य किती विविध रंगांनीं भरलेलं असायचं हे पहायचं असेल तर कुणीही आश्विनातला फक्त एकादा दिवस भगतपूरात काढायला हवा होता. पूर्वेकडून करवंदीच्या रानात लपलेला सूर्य वर येण्यापूर्वीच

गोठ्यातल्या गुराना सकाळच्या कोवड्याची चाहूल लागायची. नि घरातल केर काढून घरधनिणीचे हात गाई-म्हशींच्या आचळावर ठरतात न ठरतात तोच भगतपूरच्या साऱ्या गोठ्यातून वासराच ओरडण आणि पिळलेल्या आचळातून भाड्यात पडणाऱ्या दुधाच्या करंरं धरंरं करंरं सरंरं धाराची गोड खरगुफण यानी सार वातावरण भरून जायच ! एकीकडे कुडत पागोट चढवून शेतीव जाऊन यायला निघालेले शेतकरी, तर दुसरीकडे हातात धड किवा फुटलेल्या स्लेटपाट्या, बिगरीच किवा पहिलीच किवा फार फार तर चौथीच बाळबा पुस्तक नि 'पेप्सल' घेऊन भगतपूरच्या मराठी शाळेला जाणारी मुलं जरा दिवस डोक्यावर यायला थोडा अवकाश असताना आश्विनातल्या एकाद्या एकाकी ढगावर बसून भगतपूरावर नजर टाकली तर किती तर निरनिराळ्या प्रकारचीं चित्र दिसलीं असती ! शेतावरून परत येता येत रामजी पाटील गुलाब वाण्याशी बोलायला उभा रहात आहे, कबरेला धोतर गळ्यात जानव, कपाळावर भस्म आणि हातात पळीपचपात्र असा शकर भटजी विठोबाच्या देवळातून बाहेर पडता पडता खड्ड मास्तराना नमस्कार करून घरी चालला आहे; ताऱ्या ताकाच भाड भरून सगुणाबाई यमुना काकूंकडे पोहोचवीत आहे, गणू पाडू रस्त्यात भेटला म्हणून लाजून डोक्यावर पदर आढून अधिकच झपाट्याने घरी जाणारी मैना; विठोबाच्या देवळाच्या मिंतीवरील वाघाच चित्र रगवीत असता क्षणभर थाबून तबाखू-जर्दा हातात चोळून त्याचा बोकणा भरणारा रंगारी पांतावर; हीं भगतपूरच्या रस्त्यातील दृश्ये ! तिकडे घाटावर निरनिराळ्या अंतरावर कपडे धुणाऱ्या बायका आणि त्यांच्या धुणें आपटण्याचे तालबद्ध आवाज; सकाळची शाळा संपवून, पुस्तक-पाटी घरी ठेऊन आलेलीं कृष्णेच्या पात्रात डुबणारी, खेळणारीं मुलं; आणि त्यांच्या जोडीला त्याच्यापेक्षा कमी खेळकरपणाने पण त्याच्या इतक्याच आनंदाने थंडगार पाण्यात स्नान करायला उतरलेली मोठी मडळी; सारा घाट असा नुसता

फुललेला ! भगतपूरच्या या जीवनक्रमावर सध्याकाळचा सूर्यनारायण आपली मोहक प्रभा फाकायला लागायचा. पलीकडच्या प्रतापगडाच्या शिखरावर त्याची सोनेरी किरण थोडावेळ विश्रांति घ्यायची, पश्चिमच्या आकाशात रंग भरायचे, आणि गवतावरची पादरी, पिवळी, निळी इवलाली फुल वाऱ्याच्या झुळुके-बरोबर डुलता डुलता आकाशातल्या एकाद्या रंगाला आपल्या पाकळ्यात झेलून मिटायला लागायची. काळोखाची पहिली सावली येता येता गाई हंबरायच्या; देवळात रामजी पाटील, सोनू हेलकारी, खडू मास्तर आणि इतर वयस्क सवंगडी जमायचे, प्रत्येक घरघरट्यातून मिण् मिण् दिव्याची मंद आरास उभी व्हायची, आणि एकामागून एक अशी शे दोनशे धुराडी काळ्या पाढऱ्या धुराची विचित्र वर्तुळे संथपणे आकाशात सोडायचीं !

आणि आकाशात तारे चमकायला लागले म्हणजे अशाच आश्विनातल्या एकादे दिवशी घाटाच्या टोकाला असलेल्या वडाखालीं भगतपूरचा सारा मराठमोळा आधळ्या गोविंद शाहीराचा पोवाडा ऐकायला जमायचा !

—पण हे सारं बघायला आपल्याला १९१४ सालच्या पूर्वीच्या आश्विनातला दिवस निवडायला हवा होता. त्यानंतर पहिल्या महायुद्धाची झळ भगतपूरला चाटून गेली. आणि १९१९ सालच्या आश्विनातल्या ज्या दिवशी कृष्णामाईच्या झुळझुळ प्रवाहालगत भगतपूरचा मराठमोळा आधळ्या गोविंद शाहीराचा तानाजी मालुसऱ्याचा पोवाडा ऐकायला त्या जुन्या वडाखालीं जमला होता, त्या दिवशीं त्या वडाच्या फाद्या चार अधिक उन्हाळ्यानीं वाळून गेलेल्या पानाचा पाचोळा विसरीत नव्या पालवीची जोपासना करीत होत्या !

“... सुभेदार भला । नाहीं तो जाग्यावरून हालला ॥
सुभेदार भला । त्वांनं धांवा अंबेचा मांडला ॥ अंबाबाई तूं
पाव गे माझ्या नवसाला । नऊ हात जमीन उडाला । बाराजण
लढक्यांची । चौवीस खांडोळीं पाडलीं ॥...”

आधळ्या गोविदशाहीराचा खडा आवाज हे वाऱ्यावर थराणांर बोल फेकीत होता.

पाठीमागे भगतपूरच्या बैठ्या घराच्या काळोखात अस्पष्ट झालेल्या आकृत्या नि त्याच्या उघड्या खिडक्यातून मधून मधून तेवणाऱ्या मिण् मिण् दिव्याचा अध्रक प्रकाश, त्या घराच्या छपराच्या नागमोडी रागवर निळ निरभ्र आकाश नि त्यात तेवणाऱ्या लख् लख् ताऱ्याच चमकणार तेज ! पुढे ते मोठ वडाच झाड नि त्याच्या लोवणाऱ्या पारक्या, त्याच्याखाली एक काळ फाटक घोघड अथरून त्यावर वीरासन घाटून बसलेला आधळा गोविद शाहीर, त्याच्या एका बाजूला खजिरी वाजवणारा त्याचा भाऊ आणि दुसऱ्या बाजूला एकतारीची तार छेडणारी त्याची आठ नऊ वर्षांची मुलगी, आणि त्या तिघावर पाठीमागून अस्थिर, डफडणारा मद प्रकाश टाकणारी जळती मशाल; आणि सभोवती जमलेला सारा मराठमोळा !

आधळा गोविद शाहीर जन्मापासून आधळाच होता. पण पाचसात वर्षांचा असतानाच त्याने आपल्या आवाजाची गोडी भगतपूरला पटवून दिली होती. जन्मापासून आधळा असल्यामुळे तो आपल्या भावाबरोबर भगतपूरच्या मराठी शाळेत नियमाने गेला असूनही त्याच शिक्षण कानावर पडलेल्या माहिती पुरतच मर्यादित होत. पण शाहीराच्या घराण्यात जन्मलेल्या मुलाला नितळ, खड्या आवाजाची देणगी असल्यावर आठ औट किती हे चटकन् सांगता आल नाहीं किंवा मुंबई इलाख्यातल्या सगळ्या नद्यांची नाव पाठ म्हणून दाखविता आली नाहीत तरी फारसं बिघडत नाही. नाना शाहीराने हे ओळखूनच गोविंदाला आपल्याबरोबर साथीला घ्यायला सुरवात केली. आणि नाना शाहीर वारल्यावर सत्तावीस अठ्ठावीस वर्षांचा आधळा गोविंदा आधळा गोविंद शाहीर बनून, आपल्या धाकट्या भावाचा हात धरून भगतपूरच्या वडाखाली आला आणि नाना शाहीराच्या घोगडीवर, नाना शाहीराच्या

जागेवर पहिल्या प्रथमच बसला. डफावर थाप पडली, तुणतुण्याची तार छेडली गेली आणि आधळ्या गोविंद शाहीराने खड्या आवाजात आपला पहिला पोवाडा म्हटला, तेव्हा भगतपूरच्या साऱ्या मराठमोळ्याने कौतुकाने भरलेल्या हृदयाने त्याची वाहवा केली ! काळ्याभोर सतेज डोळ्याचा नाना शाहीर गेला, पण गाढ काळोखी बुबुळाच्या आधळ्या गाविंद शाहीराने भगतपूरच्या जीवनात आपल्या बापाची जगा भरून काढली आणि साऱ्या मराठमोळ्याकडून प्रगसा आणि धन्यवाद मिळवले.

१९१४ सालातल्या तीस वर्षांच्या आधळ्या गोविंद शाहीराच्या खड्या आवाजाला आज १९१९ सालात एक अधिकच आकर्षक स्वर प्राप्त झाली होती. विठोबाच्या देवळात सध्याकाळच्या आरतीला नियमाने, न चुकता आपल्या मुलीचं बोट धरून येणारा आधळा गोविंद शाहीर आरती झाल्यावर पुढील मडपात आल्या गेल्याशी गप्पा मारीत बसायचा. त्यावेळीं त्याच्या कानावरून अनेक गोष्टी गेल्या होत्या. कारण भगतपूरच्या अनेक घरावर १९१४ ते १९१९ मध्ये एक प्रकारची उदासीनता पसरली होती. कुणाचा मुलगा तर कुणाचा घरधनी, कुणाचा चुलता तर कुणाचा सासरा; कुणाचा भाऊ तर कुणाचा नातू, साधारणपणे बऱ्याच घरातील कुणी ना कुणी, या ना त्या निमित्ताने भगतपूर सोडून गेलेला होता. त्यामुळे ही चार वर्षे म्हणजे भगतपूरच्या मराठमोळ्यांच्या जीवनातील तुटलेल्या धाग्याचा, विटलेल्या रंगाचा एक पट होता. दैवाच्या मागावर कुणास ठाऊक यापैकीं कोणते धागे पुन्हा जोडून घेतले जाणार होते ! कोणते रंग पुन्हा भरून येणार होते ! पण भगतपूरच्या सुखदुःखाचे सूर रोज ऐकता ऐकता आधळ्या गोविंद शाहीराच्या जागत्या अंतःकरणात जन्ममृत्यूची एक नवीनच रागदारी निर्माण होत होती. आणि कृष्णाकाठच्या त्या जुनाट वटवृक्षाखाली बसून जेव्हा तो पोवाड्याचे एकेक चौक म्हणू लागायचा तेव्हा त्या

जन्ममरणाच्या रागदारीचे पडसाद त्याच्या खणखणीत आवाजातून उमटायला लागून त्या आवाजाला एक प्रकारची हृदयस्पर्शी नि रसरशीत धार यायची !

जुन्या इतिहासाच्या रसाळ वर्णनाला नव्या इतिहासाच्या अव्यक्त हृत्कपनाने ज्यात अनिर्वचनीयपणें प्रकर्षित केलं होतं असा तो पोवाडा वातावरणात दुमदुमत होता. त्यातील शब्द आधळ्या गोविंद शाहीरा-भोवती जमलेल्या निश्चल मराठमोळ्याच्या अंतःकरणाचा ठाव घेत घेत कृष्णामाईचा सथ प्रवाह ओलाडून पलीकडच्या कांठाला एका मोठ्या पाषाणावर बसलेल्या एका एकाकी शिपाईगड्याच्या कानावर, पाखराची पिसं अगावर पडावीं त्याप्रमाणे पडत होते...

...“दोहों हातांचा मुजरा सांगा शिवाजी महाराजाला ।
उदेभान मोंगल बारा हात जमीन उडाला । वचक सुरबाईचा
दाविला मारा कैफाचा केला । पन्नास वेढे पागोठ्याचे पन्नास
वेढे मंदिलाचे बेंशीपावेतों चिरीत नेला । सुभेदार धरणीला
लोटीला ॥...”

— २ —

हळू हळू पाणी कापीत कापीत १९१९ सालातल्या एके दिवशी सकाळीं दहाच्या सुमारास तुकाराम सदोबाची मोठी फौजी आगबोट मुंबई बंदराला लागली. तुकाराम आपल्या पलटणीतल्या इतर शिपायांसह डेकवर उभा होता. मायभूमीला इतक्या वर्षांनंतर परत आलेले ते सर्व शिपाई गडी होते. हिंदुस्थानचा किनारा सोडला तेव्हा त्याच्याबरोबर असलेले काही गडी आज त्याच्यात नव्हते. जे होते त्यापैकी बऱ्याच गडयावर लढाईच्या आठवणी हाडामासात कोरल्या गेल्या होत्या. त्यापैकी काहीं कोरीव आठवणीवर खाकी पोशाखाच पांघरूण होत. इतरावर कुठलंच पांघरूण नसल्याने त्या स्पष्ट दिसत होत्या. काहींवर पांघरूण घातलं असलं तरी त्या स्पष्ट दिसत होत्या. तुकाराम सदोबाच्या खाकी कोटाची डावी बाही असल्याच एका कोरीव आठवणीवर पांघरूण घालण्याचा प्रयत्न करीत होती. पण तिच्या सैल, दिलेपणाने तो प्रयत्न केविलवाणा दिसत होता. पलटणीतल्या सर्व गडयांच्या तोंडावर मात्र केविलवाणेपणा किंवा इतर एकाद्या असहाय, स्मृति-जन्य भावनेची छटा नसून, फक्त समोरच्या मुंबईच्या दर्शनाने झालेला आनंद आणि आपल्या आत्ममित्रांना भेटण्याचें औत्सुक्य एवढीच दिसत होती. फौजी आगबोट आडवी होऊन, बंदराच्या धक्क्याच्या जवळ जवळ येऊन

किनाऱ्याच्या कुशीत शिरत होती. आणि डेकच्या कठड्यावर हात ठेवून तुकाराम सदोबाच्या पलटणीतले सारे गडी नागर पडण्याची वाट पहात होते. त्या मनःस्थितीत समरागणावर एकमेकाभोवती घातलेले मित्रस्नेहाचे विळखे आपोआप ढिले पडायला लागून प्रत्येक गडयाला एक प्रकारचा एकाकीपणा आला होता.

नागर पडला. बोटीवरून खाली उतरण्याचा लाकडी जिना पडला आणि एक एक शिपाईगडी आपल्या मायभूमीवर पुन्हा पाय ठेऊ लागला. बंदरावर एक दोन गोरे अधिकारीच फक्त त्याच स्वागत करायला उभे होते. तुकाराम सदोबा जसा जिन्यावरून खाली उतरू लागला तसे त्याला एकदम आपण 'सर्व जगात खरोखरच अगदीं एकटे आहोत' हा विचार तीव्रतेने जाणवला. मुंबई शहराचे मोठे डाबरी रस्ते, त्यावरून उजव्या डाव्या बाजूंनी वेगाने जाणाऱ्या मोटारी, रस्त्याच्या दुतर्फा असलेली झाडे, भव्य इमारती, या सर्व एकजिनसी शहरीं डौलाच्या दृश्यात तुकाराम सदोबाला भगतपूराला पोटात घेणाऱ्या मायभूमीची ओळख पटेना. तीन चार तासापूर्वी लाब समुद्रावरून त्याने मुंबईकडे पाहिल तेव्हा तिच्या सदिग्ध स्वरूपातही किती आपुलकी त्याला वाटली. आता त्याच मुंबईत पाय ठेवल्यावर त्याला बरोबर खाद्याला खादा लावून लढलेल्या मित्राच्या आपुलकीनेही बिचकविलें. त्याला कसली तरी विचित्र भीती वाटली. म्हणून जेव्हा त्याने वर मान करून पाहिलं तेव्हा त्याचं मन त्याला सोडून त्या फौजी आगबोटीच्या भोग्यावर जाऊन बसलेल त्याला दिसल. तिथून ते अदृश्य मिस्किलपणाने तुकाराम सदोबाकडे टक लावून पहात होतं. तुकाराम सदोबाने त्याला रामराम केला आणि खिशातून एक सिगरेट काढून ती शिलगावली.

तुकाराम सदोबा भगतपूरच्या सदोबा शिवरामाचा मुलगा. १९१५ साली तो २३-२४ वर्षांचा ऐन जवानीतला उमदा तरुण होता. त्या

सालच्या मे महिन्यात तो सैन्यांत भरती झाला तो सदोबा शिवरामाला न कळत, आणि त्याच्या आईच्याही न कळतच. एक दिवस बाजाराला म्हणून पांच रुपये घेऊन तुकाराम गोठवडीला जायला निघाला तो संध्याकाळीं परत घरीं आला नाही. संध्याकाळची रात्र जसजशी व्हायला लागली तसतशी सदोबाला आणि तुकारामाच्या आईला काळजी वाटायला लागली. गोठवाडीहून परत येणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याला सदोबा विचारीत होता 'तुक्याला पाहिलं का' म्हणून. शेवटीं सदोबाच मन अस्वस्थ झाले, आणि तो कुण्हेच्या घाटावर जाऊन एकटाच तुक्याची वाट पहात बसला. अंधार बराच झाला होता. समोरून येणारा जाणारा सदोबाला राम राम करीत कस काय म्हणून विचारी नि पुढे जाई. त्यापैकी ज्याच्या बरोबरच्या ओझ्यावरून गोठवाडीची खूण पटत होती त्याना सदोबा 'तुक्या दिसला का ?' म्हणून विचारी. काहीं जण हो म्हणून सागत. काहीं जण नाही म्हणून सागत.

“ काय सद्बा, एकल्याच बसल्याती घाटावर ” गोठवडीहून येणाऱ्या पिलोबानें विचारलं.

“ हा पिलूबा, जरा तुक्या गोठवडीस गेला हाय त्यो अजुनशान् परतला नाय. दिसला व्हता का तुमास्त्री ? ”

“ दिसला व्हता तर. म्या हीं संत्रं इकत घेतलीं तथंच संत्राचं साल काढीत बसला व्हता कीं. राम राम बी केलान् मला त्यानं. म्या म्हटलं तुक्या गाडीवर यायचं कां तर म्हण्ला नाई, मी जरा अंमळशानं त्या भावडू बरूबर जाईन म्हून. पर अजून कसा नाई आला ? ”

“ यइल. गोष्टी माष्टी करत बसला असल झालं. तुक्या अन् भावडू दोनी बी सारखीच योकच तज्हेची मानसं. यकदां गोष्टी अन् त्या बी कुस्तीच्या कराया लागले कीं त्येना ना दीस ना रात ! आपल्या म्हाताऱ्या मनाला लागते वाइच काळजी. ”

“मी बसतुया हथ तुमच्या सग, सद्बा. यकलच किति येळ बसनार.”

“अरे नईरे पिल्बा, मी काय लहान मुलगा हाय व्हय ! कां मला कुनी वाघ खाणार हाय ! तू जा घरला. पार्वती वाट पाहील इच्यारी. अरे मी काय जाइन अमळशान घरीं. अन् अजून गोठवाडीस्न येन्याती की लोक. नाय तर यइल तुक्या उशीरा. भावड्ड हायच त्येच्या बर्बर. तूं जा. रामराम.”

“राम राम, सद्बा.”

सदोबाने अशा रितीने बाह्यतः जरी फारशी काळजी दिसूं दिली नाही तरी आतून त्याच्या मनाला विचारानी भंडावून सोडलं होतं. त्यातल्या त्यांत भावड्डबरोबर तुक्या येणार ही विठोबाने दिलेली बातमी समाधानाची होती. सावळ्याची सगुणा, लालचंदचा भाऊ रखीमचंद, देवळातला सखाराम, अशी आणखी कांहीं मंडळी येऊन सदोबाला रामराम करून गेली. अंधार चांगलाच पडला होता. तरीही सदोबा तिथच घाटावर होता. इतक्यात त्याला हाक आली—

“सद्बा का ? राम राम जी.”

“कोन ? तुळजा व्हय ?”

“हा जी. लइ वकुत झाला घरीं येया गोठवडीस्नं. पर् जरा बैलाची जोडी पहायची व्हती. तुमी इथच बसलया एकल्यावानी इक्या अंधारांत ?”

“हां. वाइच आलुया अन् बसलुया. तुक्या यायचा हाय किनी गोठवडीस्नं.”

“अजून यायचा हाय ? रस्त्यानं तर आता कुनी बी दिसलं नाय.”

“त्या भावड्डबर्बर येनार हाय तो, पिल्बा बोलल्याती. मी बी जरा बसन इथं अन् मंग जाइन. काय भाजी बिजी मिळाली गोठवडीस्नं ?”

“ ह्ये वांगी अन् गोवाऱ्याची शेग जरा सस्ती मिळाली म्हून घेतलीया. घेवडा बघतला तर काय अवाऱ्या सवा दाम मागत्याती. ”

“ हा. आवंदाचा भाजीपाला जरा महागच हाय नव्हं का ? म्या बी तुक्याला म्हटल सस्ती मिळाली शेवग्याची शेग बिंग तर आन् नाय तर नको. ”

“ बरंय सद्बा, मी जाऊं का येत्याती मजबूर ? तुक्या कोन जान कवा यइल ! चलताय ? घरीं वाट पाहतील मानस आमची. ”

“ तूं जा तुळजा. मी काय पहाटपर्यंत बसनार हाय व्हय इथ ! पर ह्यो मुलं यतील गोष्टी करीत जरा येळान. मी थाबन तोंवर तर थाबन नाय तर जाइन कीं घरला यकटा. जा तूं अन् रामबाला रामराम साग बर कां. ”

तुळजा आपल्या घराला गेली. सदोबाने थोडा वेळ आणखी काढला. त्याचं मन अगदी बेचैन झालं होत. शेवटीं पिलोबानें सागितलं होत कीं तुक्या भावडूबरोबर येणार म्हणून. तेव्हा निदान भावडूच्या घरी तरी जाऊन पहावं कीं तो तरी घरीं आला आहे किंवा नाहीं असं सदोबान ठरविल आणि तो भावडू गोधळ्याच्या घरीं गेला.

“ रामराम तात्या, भावडू आला का गोठवडीस्न ! ” सदोबानें भावडूच्या बापाला विचारल.

“ राम राम सद्बा, अवो याकी वर जरा. आता यइलच भावडू. ”

सदोबा वर जाऊन ओसरीवर बसला आणि तात्या गोधळ्याने पुढें केलेली तपकीर घेऊ लागला. इतक्यांत सातारी वहाणा कर कर वाजवीत भावडू आला. त्याला पाहाताच सदोबाने एक शिक दिली आणि उत्सुक डोळ्यानीं विचारलं—

“ अरे भावडू. तुक्या आला का तुझ्यासंगं गोठवडीस्न ! कवा पासून वाट पाहतुया मी अन् घरची समदी मंडळी. ”

“ नइ बा. मी तुक्याला गोठवडींत पाह्यल पर माज्या बर्बर यायच बोलला नाही तो. ”

“ कुठ अन् कवाशीक पाह्यल तुक्याला तू ? अरं अजून घरी नाय आला तो. ”

“ त्यो अन् मी सरबत ग्याया एका दुकानात गेलो व्हतो. अन् गप्पा बिप्पा मारीत व्हतो बाजाराच्या. अन् मी त्येला म्हटल बी की तुक्या रीं कवा जाणार अन् कसा. तो गणू बी व्हता. म्हटल समदे मिळूनशान् जाऊं घरीं. पन् तुक्या म्हनला त्येला घरला लवकर जायचंय. अजून बी नाइ आला घरी ? ”

त्या संभाषणानंतर सदोबाला तिथे फार वेळ बसावसं वाटल नाही. तुक्याचा तपास त्यापुढे तेव्हा तरी करण सदोबाला अशक्य होत. म्हणून याने तात्या गोंधळ्याला आणि भावडूला राम राम केला, आणि अंधाच्या स्त्याने तो आपल्या घरीं परत आला.

घरीं तुकारामाची आई आणि बायको एकमेकींना धीर देत सदोबाची वाटच पहात होत्या. त्या दोर्धीच्या मनात अनेक प्रकारचे विचार येऊन जात आणि त्याची तळमळ वाढवीत. तुक्याची आई पन्नाशीच्या घरात तर त्याची बायको साळुंकी अठरा वीस वर्षांची एवढीशी पोर. पण पोटांत चार महिन्याचा गोळा बाळगीत ती पोरच घरातलं नित्याचं काम उरकीत होती. आणि तें उरकत असतानाच सासूची समजूत घालीत होती. की त्यांचा मुलगा काहीं कुठें पळून जाणारा नाही की त्याला कुणी फूस लावून पळवील हतका तो अजाण नाही. जणू काहीं पोटात वाढणाऱ्या इवत्याशा जिवानें शळुकीच्या एकदर स्वभावातच थोडासा गंभीरपणा, सहसा विचलित न होणारा समजूतदारपणा आणला होता; आणि मातृपदार्चा थोर जबाबदारी

तिच्या अंगावर टाकता टाकता निसर्गाने त्या जबाबदारीला साजेशा प्रवृत्तीही तिच्यात प्रस्फुरित केल्या होत्या

“ सासूबाई, हे काद घेऊ का पिठल्यात घालाया ? अक्षी पाचोळा व्हाया झालाय ? ”

“ तुला ज्ये वाटल त्थे कर, साळुकी. मला नाय आता काई बी उमगत. हे मानस बी बाहर गेल्याती त्येबी तकडच जाउनशान् बसल्याती. ”

“ इकत काय डोक त्रासून घ्येवं, सासूबाई. गोठवडी काय दूर हाय व्हय ? असतील कुनासग इकडल्या तिकडल्या गोष्टी करीत अन् यतील अंमळशानं. मामंजी आल्याती म्हंजे तुमी त्ये एवदी छुणकाभाकर खाऊनशान् पडा जरा. मी खाइन त्ये गोठवडीसं आल्यावर. ”

असं म्हणत म्हणत साळुंकीने संध्याकाळचा स्वयंपाक आटोपला होता. चुलीवर नुकत्याच काढलेल्या धारेच दूध ठेऊन चुलीपुढील स्वयंपाक तिने नीट आवरून ठेवला, आणि जमीन साफसूफ करून तिथे सासरा-सासूंच्या करता स्वच्छ घासून ठेवलेल्या दोन थाळ्या माडल्या. आणि तीही मग सदोबाची वाट पहात बसली. थोड्याच वेळात भावडू गोधळ्याकडून सदोबा परत आला. त्याच्या चेहेऱ्यावरून सासूसुनानीं ताडलं कीं तुक्याबद्दल काहीं नक्की तपास लागलेला नाही. सदोबाला एकटा पहातांच अर्थात् तुकारामाच्या आईच्या डोळ्यात पाणी आलं. पण साळुंकीने तिची समजूत घातली.

“ असं काय येड्यावानीं करत्याती, सासूबाई. मामंजी म्हन्यानी कीं पिलबानं अन् भावडूनं दोघांनीं बी त्याना पाछलं अन् भावडूभावजी त्येंच्या-सग सरबत बी प्याल्याती. आतां नाइ तर थोड्या वेळानं यतील ते. लहान मुलापरमानं डोळ्याला पानी काय आनायचं. ”

“ मला ठीक नइ लागत ग साळुंकी. माजा तुक्या इकती वसें

झाल्याती यकदा बी समजायला लागल तसा रातचा बाहिर नाय राह्यला. सात वर्सांचा व्हता तवा तो सांबत्यासंग बारं खाया गेला अन् असाच रात पडल्यावर घरी आला. तवा त्येला समजाऊन सांगितल घरी अधार पडायच्या अदु-गर याव म्हून. तवा पासून माझा तुक्या पुन्हा रात पडल्यावर बाहिर नाय राह्यलाय. '

“मी बी त्येच म्हनत्ये की. काइ काम बिम् निघालं असेल अन् यतील आता. अन् आज नाइ आले तर उद्या यतील पहाटला आवडा-मावशीकडे रात्रभर राहूनशान्. तुमी अन् मामजी चला बिगि बिगि अन् भाकर खाऊन घ्या बर.”

सुनेच्या समजूतदार आग्रहाने सासूसासऱ्याची अस्वस्थ मने वळविलीं आणि त्यानी दोन घास तोडात टाकले. त्याच जेवण सपल्यावर सालुकीनें थाळ्या व स्वैपाकाची भाडी घासून ठेवलीं. आणि स्वतःच्या पोटात दोन घास घातले. त्यानंतर त्या घरात फारस कुणी बोलल नाहीं. हळु हळू सर्व व्यवहार आटोपल्यावर सदोबाच्या घरातले भिण् भिण् दिवे मालवले आणि सासू, सासरा व सून अंगणात खाटा टाकून लवंडले. त्या रात्री त्या तिघापैकीं कुणाला आणि केव्हा झोंप लागली हे सांगता येण अशक्य होतं.

रात्र सपली नि दिवस उजाडला. दुसरा दिवस उजाडला तसाच तिसरा दिवस उजाडला. सगळ्या भगतपूरातच नव्हे तर गोठवाडीपर्यंत तुकाराम बेपत्ता झाल्याची बातमी पसरली होती. निरानिराळे लोक निरनिराळ्या बातम्या सागत होते. पण निश्चित तपास असा सदोबास लागेना. शेवटी पधरा दिवसानी तुकारामाच एक पत्र सदोबाला आल आणि त्याला समजलं की तुकाराम सैन्यात दाखल झाला म्हणून. ही बातमी ऐकल्यावर पहिल्या उर्मिसरशीं सालुंकीला हुदका आला. पण मनोमय तिनें ईश्वराची प्रार्थना केली आणि मातृपदाच्या सुप्त पण नैसर्गिक जाणिवेन तिला नकळत आधार

दिला. तुकारामाच्या आईला मात्र आपले दुःख आवेरना. बिचाऱ्या सदोबाची मतीही कुंठीत झाली, आणि त्याला एक प्रकारची असहायता, अगतिकता आली. त्याने एकदा साळुकीकडे बघितलं. मग मात्र त्याला आपल्या जबाबदारीची आणि कर्तव्याची जाणीव झाली.

“परमेसर आपल्या तुक्याला सभाळून घेईल,” सदोबा आपल्या बायकोला म्हणाला, “पर आपन बी आपल्याला साभाळल पाह्यजे अन् तुक्याच नांव पुढं चालल इकती काळजी घेतली पाह्यजे.”

१९१५ च्या मे महिन्यातील त्या दिवशीं तुकाराम गोठवडीकरिता म्हणून भगतपूराहून जो गेला तो १९१९ सालीच पुन्हा परत आला. मुबई-हून शक्य तितक्या लवकर निघून तो भगतपूरच्या स्टेशनवर उतरला. तिथून दोन कोसावर असलेल्या आपल्या गावीं तुकाराम जेव्हा पोहोचला तेव्हा सध्याकाळ सपून रात्र व्हायला लागली होती. कृष्णच्या तीरावर तुकाराम पोहोचताच त्याला समोर पलीकडच्या तीरावर आधळा गोविंदशाहीर आणि त्याच्या भौवर्ती जमलेला, त्याचा पोवाडा ऐकण्यात तल्लीन झालेला तो भगतपूरच्या मराठमेळा दिसला. आधळ्या गोविंदशाहीराचे खडे बोल डोळसपणाने कृष्णामाईच पाणी ओलाडून तुकारामाच्या कानावर सथपणे येत होते—

.....“दोहो हातांचा मुजरा सांगा शिवाजी महा-
राजाला ॥ उदेभान मोंगल बारा हात जमीन उडाला । वचक
सुरबाईचा दाविला मारा कैफाचा केला ॥ पन्नास वेढे पागोट्याचे
पन्नास वेढे मंदिलाचे । बेंबी पावेतों चिरीत नेला । सुभेदार
घरणीला लोटिला.....”

तुकाराम एका पाषाणावर बसला आणि त्याने खांद्यावरची खाकी पिशवी काढून बाजूला ठेवली. त्यानंतर आधळ्या गोविंदशाहीराचे एकेक चौक ऐकत ऐकत त्याने आपल्या एकट्याच असलेल्या उजव्या हाताने

बुटाचे बंद हळू हळू सोडले; आणि पोटऱ्याभोवतीच्या पट्ट्या व पायातले मांजे काढून ते पिशवीत टाकले. नंतर कृष्णेच गार, गोड पाणी ओजळीत घेऊन ते त्याने आपल्या तोंडावर शिंपडल. त्यामुळे त्याला आलेला चालण्याचा शीण जरा कमी झाला, आणि त्याच्या चेहऱ्यावर जरा अधिक हुशारी दिसू लागली. एका अगदी तिऱ्हाइताच्या दृष्टीने तो समोरच्या दृश्याकडे पाहू लागला. जवळच पायाला भिजवून जाणार कृष्णामाईच, झुळझुळणाऱ्या पाण्याच पात्र; त्या पलीकडे दगडी घाटाच्या पायऱ्या, तिथला तो मोठा वटवृक्ष; तो मराठमोळा; मशालीच्या प्रकाशातला आधळा गोविंद शाहीर; या सर्वांच्या पार्श्वभूमीत भगतपूरची मातीविटाची बैठी अधारी घर व त्यातून मधून मधून दिसणारा, अंधुक मिण् मिण् दिव्याचा धूसर प्रकाश; आणि शेवटी या सर्वांवर माडव धरणार निळ आकाश ! तुकारामाच्या कानावर शब्द आले—

.. “आले किल्ल्याचे पोटाला । पांच कर्णांचा बाजा केला ॥
अवाज महाराजाने घेतला । सुभेदार किल्ला घेऊन आला....”

तुकाराम स्वतःशीच थोडासा हंसला. त्याने आपल्या खाकी कोटाच्या खिशातून एक सिगारेटची पेटी काढली आणि त्यातील एक पादरी शुभ्र सिगारेट शिलगावून तिचे दोन चार झुरके घेतले. इतक्यांत त्याचा विचार बदलला आणि त्याने ती सिगारेट विझवून टाकून दिली. नंतर हळूच खिशातली सिगारेटची पेटी पुन्हा काढली. आणि ती सबंधच्या संबंध कृष्णामाईच्या पात्रात फेंकून दिली. आपण काय करीत आहो याच त्याला तितकसं भान नव्हतं. किंचित् वर मान करून त्याने पाहिलं तों त्याचं मन तुकाराम सदोबाला सोडून समोरच्या त्या भव्य वडाच्या एका पारंबीला लटकून झोंके घेत घेत त्याच्याकडे मिस्तिलपणे पहात आहे असं त्याला दिसलं. तुकाराम सदोबाने त्याच्याकडे टक लावून पाहिलं आणि तो पुन्हा थोडा स्वतःशीच

हंसला. मग त्याने आपली विजार गुढग्यापर्यंत वर केली, खाकी पिशवी परत खाद्यावर टाकली आणि शेजारी पडलेले फौजी बूट आपल्या एकाकी उजव्या हातात धेऊन तो सथपणें कृष्णामाईच्या प्रवाहातून पलीकडे जाऊ लागला. शक्य तोवर पाणी तुडविण्याचा मोठा आवाज होऊं नये म्हणून तो एकेक पाय पाण्यातून अलगद काढून परत अलगद पात्राच्या वाळूत रोवी. कृष्णामाईच पात्र तां जसजस तोडीत जाई तसतस समोरच भगतपूरच्या मराठमोळ्याच दृश्य अधिकाधिक स्पष्ट आकार धारण करीत होत. आणि आधळ्या गोविंदशाहीराचे खडे बोल अधिकाधिक मोठे होत होते.

. “शूर मर्दाचा पोवाडा । शूर मर्दानें ऐकावा ॥ शिवाजीचे .
राज्यांत । ऐसा उमराव होणें नाहीं ॥ पोवाडा...”

कृष्णेच्या पात्रातल पाणी सपवून भगतपूरच्या तीरावरली कोरडी वाळू लागायला पाचसहा पावलाचच अंतर होत तो पर्यंत तुकारामाकडे कुणाच लक्ष्य गेलं नव्हत. मग मात्र त्याच्या पायांनी पाण्यात केलेला आवाज मोठ्याने ऐकू आला, आणि अधारातून अस्पष्टपणे येणाऱ्या त्याच्या आकृतीने पोवाडा ऐकणाऱ्या मराठमोळ्याच लक्ष्य ताबडतोब वेधल.

...“गात्याला उद्गाण ऐकत्याला—”

आधळ्या गोविंदशाहीराचा आवाज थाबला. आणि स्तब्धपणें व किंचित् भीतियुक्त कुतूहलानें त्याच्याभोवती जमलेला सारा मराठमोळा तोंडं फिरवून पाहू लागला. पैलतीराच्या अदृश्यातून एकाकी ऐलतीराला येणारी ही व्याक्ति कोण ह्या प्रश्नचिन्हाकित भासाभासानें तो सारा मराठमोळा निश्चल झाला. तुकाराम त्याच्या जवळ जवळ जाऊ लागला त्याबरोबर मशालीच्या तरल प्रकाशाने पाडलेल्या चित्रविचित्र मानवी सांबल्याच्या अद्भुत कवड-स्यांच्या कडबोळ्यातून त्याची मूर्ती हळुंहळु निश्चितपणें आकाराला येऊ

लागली. आणि शेवटी त्या श्रोतृवृदाच्या कडेला असलेला एकजण आश्चर्य आणि आनंद याच्या मिश्रणात उद्गारला—

“ अरे ह्यो सद्बाचा तुक्या ! ”

सदोबाचा तुक्या म्हटल्याबरोबर त्या सर्व जमावाने “ ऑ, सद्बाचा तुक्या ? ”, “ अरे हो कीं सद्बाचा तुक्याच नव्हं का ! ”, “ सद्बाचा तुक्या खरच कीं ! ” ब्रुगैरे विस्मयचकित हर्षाच्या गलबल्याने कृष्णामाईचा घाट दुमदुमुन टाकला. पिलोबा जवळच होता तो गडबडीने म्हणाला—

“ अरे सद्बा हाय कीं इथच आलेला इठू सग ! कुठ हाय तो ? अरं सद्बा, ए सद्बा ! अरं ह्यो तुक्या बघ की आलाय लढाईहून... ! ”

म्हाताच्या सदोबाने घाईघाईने लहानग्या विठूला पुढ्यात घातल आणि तो जमावातून कसा बसा मार्ग काढीत तुक्याजवळ येऊन पोहोचला. तुक्याला पहाताच त्याचे डोळे आश्चर्याने विस्फारले. क्षणभर त्याचा आपल्या डोळ्यावर त्रिश्रासच बसेना.

“ ऑ ऑ कोन् ? तुक्या...तुक्या...” डोळे तसेच विस्फारून म्हातारा सदोबा उद्गारला. आणि आश्चर्याची, गळा दाटून आणणारी पहिली उर्मी ओसरताच त्याला तुक्याची थोडी भीति वाटायला लागली. त्यामुळे तुक्याने जरी त्याच्या पाठीवर हात ठेवला तरी त्याने आपल्या पितृप्रेमाच्या उमाळ्याला बाहेर पडून दिल नाही. फक्त भीत भीत तो म्हणाला—

“ हयो इठ्या, इठ्या—हो इठ्या. चार वरसाचा बहादूर हाय अन् पोवाड्याचा बी शोकीन. काय इठ्या, खर की नाय ? अर हयो तुझा बाप, जरा दंडवत कर अं.”

तुक्याने विठूला जवळ ओढण्याचा प्रयत्न केला. पण फक्त एका हाताचा खाकी पोषाखांतला हा कोण विचित्र प्राणी अस वाटून विठू बिचकून आपल्या आजोबाच्या अगाशीच चिकटून राहिला. त्याच वेळेला आधळा

गोविंदशाहीर आपल्या भावाची मदत घेऊन, “अरे कुठ आहे तुक्या, मला आधळ्याला दिसत नाही पण मला त्याला हात लावू द्या रे !” असं म्हणत तुक्याजवळ येऊन ठेपला. मशालीच्या अंधुक प्रकाशातही त्याच्या खाचा झालेल्या डोळ्यात आतुरता भरून आलेली दिसत होती; आणि त्याच्या हृदयातून उचबळून आलेल्या भावनानी त्याच्या चेहऱ्याची कातडी पुलकित होऊन थरथरू लागली होती. त्याने एकदम तुक्याला घट्ट आलिंगन दिलं आणि नेत्रसुखाची उणीव स्पर्शसुखाने भरून काढली. पण तें आलिंगन देता देता त्याचा उजवा हात तुक्याच्या पोकळपणे खाली लोंबणाऱ्या डाव्या बाही-भोवती गेला. ती बाही दाबली गेली. आधळ्या गोविंदशाहीराची मिठी चर-कून क्षणभर तशीच राहिली. मग अधिकच घट्ट झाली.

आधळ्या गोविंदशाहीराने आपली मिठी सोडली आणि ‘हड्ड’ म्हणून आपल्या सदऱ्याच्या डाव्या बाहीने आपले आधळे खाचाचे बुंबुळी डोळे पुसले.

— ३ —

पुढें मशाल; त्या मागे एका बाजूला म्हातारा सदोबा आणि विठू, मध्ये आधळा गोविंदशाहीर आणि त्याच्या दुसऱ्या बाजूला तुक्या; आणि त्याच्या खूप पाठीमागेपर्यंत व डाव्या व उजव्या हाताला पसरलेला भगतपूरचा लहान मोठा मराठमोळा; अशी ती मिरवणूक भगतपूरच्या निरुंद आणि फोफाट्याच्या रस्त्यातून मोठ्या गलबत्याने जात होती. ती म्हाताऱ्या सदोबाच्या घराला पोहोचण्याच्या अगोदरच तात्या गोधळ्याच्या लहान जिवाजीने आपले इतर धोड्डे, सख्या, गोदी, लक्ष्मी, शकरभटाचा मध्या वगैरे शाळा सोबत्याचे समवेत दुडकी मारून तुक्याच्या आगमनाची बातमी साळुकीला आणि साळुकीच्या सासूला, दम छाटीत छाटीत दिली होती. ती बातमी ऐकतांच त्या दोघी सासू-सुना गागरून गेल्या. आनंदांने बावरून त्यांना काय करावं आणि काय नाहीं हें सुचेना. त्या एकमेकींकडे हर्षनिर्भर दृष्टीने आणि अनपोक्षित अत्यानंदाच्या गोड अगतिकतेने पाहूं लागल्या. एकदम आठवण झाल्याप्रमाणे घाईघाईने सासू साळुंकीला म्हणाली—

“हो ऐकला का गल्बला ! माजा तुक्या आत्ता यइल दाराशीं. अन् तूं अशी रिकामीच काय उभी राह्यलीया साळुकी ! अग म्या म्हातारीन उभें राह्यच. चल् लवकरशान् मला दहीभात दे आणून. इतक्या वर्सानं माजा

तुक्या परमेसरानं परत आनलाय त्याला ओवाळायला नको का. अन् बघत काय रायलीस !”

पण सदोबाच्या घरात दूध आणि दही भरपूर असल तरा भात नावाला सुद्धा मिळण अशक्य होत, आणि वात्सल्यमूढ सासूला त्याच भान नसलं तरी साळुकीला होत. अर्थात् प्रसगावधान ठेऊन तिने त्याचा उल्लेख न करता सासूला थोडे जोंधळे आणि दही एका वाटीत आणून दिले. आधळ्या गांविंद शाहीरासह भगतपूरच्या मराठमोळ्याने सदोबाची आणि तुक्याची त्याच्या घरापर्यंत सोबत केली. तुक्या दाराशी येताच त्याच्या आईने त्याच्यावरून दही-जोंधळा ओवाळून बाहेर फेकून दिला, आणि आनदाच्या भरात हात न धुताच तुक्याला आलिंगन दिले. साळुकीने जवळ आलेल्या विठूला उचलून कडेवर घेतल आणि ती तशीच दाराशी हसत मुखाने उभी राहिली. तिने आणि तुक्याने एकमेकांच्या डोळ्याला डोळा भिडवला आणि ओसरा-वरच्या मिणू मिणू दिव्याच्या उजंजातही एकमेकांना आनदाचा आणि प्रेमाच्या पुनर्मिलनाचा इशारा दिला. साळुकीने विठूला एका कडेवरून उचलून दुसऱ्या कडेवर घेतल आणि डांकीवरचा पदर नीट ओढला. तुक्याने आपली खाकी पिशवी खाद्यावरून काढून खाली ठेवली होती ती आणि त्याचे बूट व त्याची काबळ्यात बांधलेली पथारी साळुकीने हळू हळू एक एक आत घरात नेऊन ठेवली. भगतपूरचा मराठमोळा लढाईवरून परत सुखरूप आलेल्या आपल्या सवगडयाभोवती काही वेळ घुटमळून मग परत आपआपल्या घरी जाण्याकरता पागला.

सदोबाच्या घराभोवती थोड्याच वेळात पुन्हा पूर्ववत् शांतता नांदू लागली. तुक्या घरात गेला आणि त्याच्या पाठोपाठ म्हातारा सदोबाही गेला. म्हातारा सदोबा अजूनही थोडासा दबकतच होता. समुद्रापार जाऊन, निर-

निराळे देश आणि लोक पाहून आलेला आपला मुलगा. त्याच्याशी कसं वागाव ? म्हातान्या सदोबाने विचारल्याने कधी मुबईसुद्धा पाहिली नव्हती. त्याच्या पर्यटनाचा किंवा देशाटनाचा परिघ म्हणजे गोठवडी आणि फार तर जिल्ह्याचं गाव ! पण पुरुषाच्या मनाला विचकवणाऱ्या या गोष्टींची भोळ्या स्त्रीमनाला दादही नसते. तुक्याच्या आईच्या भोळ्या मनाला तुक्या तो तुक्याच दिसत होता. तो चार देश फिरून आला म्हणून तिला त्याच्या-समोर संकोच वाटत नव्हता. तिच्या अजाण मातृहृदयावर त्यामुळे दडपण पडलं नव्हतं. म्हणून तिच्या आनंदाची उर्मी गोघळलेल्या शब्दात आणि न कळत येणाऱ्या हुदक्यात व अश्रूत प्रगट व्हायला भीत नव्हती—

“काय तू तरी तुक्या ! लढाईवर जायचं व्हतं तर सागूनशान तरी जायचं. आमास्नी अगदीं चारी दिशा वेडयागत झालं. काय पन् तूं !” तुक्याची आई त्याला प्रेमाने दूषण देत म्हणाली. “पन परमेसाची किरपा मी जिवंत हाय तंवर तूं परत तरी आलास. आता कुठ जायचं झालं तर बाबा, सागून जात जा.” अस म्हणून त्या माउलीने तुक्याला पुन्हा पोटाशी धरलं.

तुक्याने आपल्या एकाकी उजव्या हाताने आपले कपडे काढले आणि साळुंकीने अथरलेल्या गोणपाटावर तो भिंतीला टेकून बसला. त्याची आई त्याच्यासमोर बसली आणि लहानग्या विठूला आधाराकरिता जवळ घेऊन सदोबा म्हातारा तुक्याच्या जवळ बसला. साळुंकी भिंतीला टेकून उभीच होती. एकदा शांत दृष्टीने आजूबाजूला पाहून तुक्या म्हणाला—

“ह्यो घर अन् समद्या गोष्टी जशा व्हत्या तशाच अगदीं हायती की ! माय, तुज्या थाळ्या नि भाडी बी जणू पूर्वीसारखीच तान्यावानी लख-लखत्याती हं. म्या म्हटलं तूं म्हणशील मुलगा नाय तर काय करायचं थाळ्या न् भांडीकुडी घासून इतकी लख्ख !”

“थाळ्या घासल्याविना काय आमच बायकाच चालायच व्हय ! पर म्यां नाइ हें घर इतक साफसूफ ठेवल बाबा. ह्यो समदा तुज्या बायकोचा कारभार हाय. तू गेल्यापासनें मला म्हातारीला अन् तुज्या बापाला ह्या मुलीन साभाळलय.” तुक्याची आई म्हणाली. तिला दुजोरा देत देत सदोबा म्हातारा म्हणाला—

“खर हाय, तुक्या, ही म्हणत्ये त्ये. आम्हीं म्हातार पन् सालुकीन धीर घरला अन् म्हूनशान् आम्हीं हाअे इथ अस हाअे. नाय तर कोन जान आमची काय दशा झाली असती. पर सालुकीच्या रूपाने इठलरखुमाइ आली अन् आमची नि घराची लाज राखली बघ.”

“पर माय, तू म्हातारी म्हून कोन म्हनतुय ! चारपाच वर्सांनीं केंस थोडे पादर झाल्याती पर तुक्याची माय म्हातारी नाय झाली अं !”

“कर बाबा, तू कर थट्टा. आता चार समिदरापार जाऊन आलास तू नाय थट्टा करनार तर काय. पर डोळा भरून तुला देखल, आता म्हातारी झाली न् काही बी झाली तरी चिंता नाय.”

“अन् दादा, तुमी बी काइ म्हातारं झालं नाहीं. मला तर ह्या घरात अन् मानसात इतकाबी फरक दिसत नाही. हं ऽ पर एका मानसात मात्र झालाय फरक अ ऽ—काय बर, हो तिचं कुंकू चार वरसापूर्वीं लहान होत पर आता केवदा मोठ्ठा टिळा झालाय त्याचा !” तुक्यानें हसत हंसत सालुंकीला उद्देशून म्हटल. तिनेही त्याला त्याच्याच सुरात आणि लटक्या आढत्येने उत्तर दिल—

“झालाय मोठ्ठा टिळा तर ह्यो कुकाचा. अन् का नाय व्हणार ! त्येचा सौभाग्याचा धनी एवढा मोठा शिलेदार झालाय तर त्येलाबीं नको का मोठ्ठा व्हायला !”

तुक्या लढाईवर गेल्यापासून रोज नियमाने विठ्ठलाच्या देवळात जाणाऱ्या साळुकीने अतःप्रेरणेन आपणहून खरोखरच आपल कपाळावरच कुकू, सौभाग्याच चिन्ह म्हणून पूर्वापेक्षा मुद्दाम खूप मोठ केल होतं. जणू काही तुक्याचं कमी जास्त करायला धजू पहाणाऱ्या अदृश्य शक्तींना ती 'खबरदार !' असा एक निःशब्द पतिव्रतेचा इशाराच त्या कुकवातून देत होती !

“अन् दुसरा एक फरक म्हणजे हा इठू ! काय इठू, आमास्नी वळखणार की नाय ?” तुक्यान विठूला विचारल. पण त्याच्या प्रश्नाचं उत्तर साळुकीन दिलं—

“वळखणार तर ! मोठा बड अन् बिलदार झालाय तो. परवाच्या दिस ती शजारची तान्ही आपल्या घरी खेळायला आली व्हती तिला हयो इठू कस म्हणतो की थाब तान्ही, माझ दादा लढाईवर गेल हाय त्ये परत आलं म्हणजे मला बद्दूक मारायला शिकवणार हायती अन् मंग मी बी लढाईवर जाणार त्येच्यासंगं अन् फाड् फाड् बंदुकात गोळीबार भरून समद्याना पिटाळून लावणार !”

“अर वा ! बहादूर हाय की इठ्या तू !”

“अन त्येन एक गानं बी पाठ केलय्. इठू, म्हणून दाखव त्ये लढाईच गानं.”

विठूनें तो आदेश ऐकताच आपल्या आजोबाच्या कुर्शीत डोक लपविल. पण साळुंकीच्या आग्रहाने तो शेवटी उभा राहून गाण म्हणायला तयार झाला. एकदा उभं राहिल्यावर मात्र शिशुसहज वृत्तीने त्याचा सकोच नाहीसा झाला, आणि तो थाटात, ऐंटीत हातवारे करून म्हणू लागला—

आमीं व्हणार ॥ ४० ॥

शिपाइ दादा व्हणार । लढाईवर जाणार

बंदुक धरणार । अन् बापसे बेटा सवाइ लढणार ॥ आमीं व्हणार ॥

फोम् फुस् ठण् ठण्

लेफ् राट् खण् खण्

वेऊन येतो पलटण् । इट्टजी सुभेदार ॥ आमीं व्हणार ॥

विठू हे गाणं कुणाजवळ शिकला कुणास ठाऊक. पण साळुकीने आणि भगतपूरच्या विठूच्या बडया दोस्तांनीं त्याच श्रेय दादू पोस्टमनला दिले होते. दादू पोस्टमन आठवड्यातून तीन वेळा भगतपूरला पत्रे आणि टपाल वाटायला यायचा. उन असो पाऊस असो दादू पोस्टमनच्या आठवड्यातल्या तीन वाऱ्या भगतपूरच्या चुकल्या अस कधीही झाले नव्हत. म्हाताऱ्या सदोबाच्या घरात गेल्या तीन चार वर्षांत दादू पोस्टमनला जवळ जवळ मानवी देहात अवतरलेल्या देवाची प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती. त्याची ती ठेगणी मूर्ती दुपारी ३॥-४ च्या सुमारास लावून येत असताना बघितली की म्हाताऱ्या सदोबाच्या घरातलं वातावरण हटकून आतुरतेने चंचल व्हायचं. कमरेला 'विहलेज पोस्टमन'चा चामड्याचा पट्टा आणि डोक्याला ४५ डिग्रीचा काटकोन करून चढवलेली तपकिरी रंगाची जुनाट टोपी असा दादू पोस्टमन विठूची आणि साळुंकीची थट्टा करण्याइतका वयस्क होता. आणि तुक्याच पत्र आहे किंवा नाही हे सूचित करण्याला त्याच्याजवळ दोन निरनिराळ्या पण ठराविक तऱ्हाचीं स्मितवदने होती ! त्यापैकी एका तऱ्हेच्या स्मितवदनाने तो सदोबाच्या सबंध घराला हुरळायला लावायचा, तर दुसऱ्या तऱ्हेच्या स्मितवदनाने त्याच्या निराशेला सावरून घरायचा. पण म्हाताऱ्या सदोबाच्या घरांतील मोठ्या मंडळींना जरी दादू पोस्टमनचीं स्मितवदने निरनिराळे अर्थ सूचित करायचीं तरी विठूला मात्र त्याचा अर्थ एकच होता. तो म्हणजे दहा पंधरा मिनिटं हसणं खिदळणं, खाद्यावर चढणं, मौज आणि गाणं आणि पेपरमिट !

दादू पोस्टमनने विठूला गाण्याचे शब्द जरी शिकवले तरी ते हात-बारे करून ऐटीत म्हणण्याची विशिष्ट तऱ्हा विठूची स्वतःचीच होती; आणि ती त्याने शाळेत खंडू मास्तरांनी शिकवलेल्या, हातवारे करून म्हणायच्या ‘कवाइतीच्या गाण्या’च्या पद्धतीवर बसविली होती. मात्र ‘कवाइतीच्या गाण्या’तल्या किंचित् काटेकोर आणि यागिक अशा हावभावांना रजा देऊन विठूने त्या ऐवजीं अंतःस्कूर्त अशा स्वैर थाटाच नाट्यगीत दादू पोस्टमनच्या शब्दातून निर्माण केलें होतें. एकदा खंडू मास्तर आणि दादू पोस्टमन एकाच वेळीं म्हाताऱ्या सदोबाच्या घरीं बसल असताना विठूने आपले स्वैर नाट्यगीत मोठया उत्साहाने म्हणून दाखविले. तेव्हा आपल्या कवायतीच्या गाण्या’च्या थाटाची ही स्वैरपणे सुधारून काढलेली आवृत्ती बघून खंडू मास्तराना मोठे कौतुक वाटले. अन ते म्हणाले—

“शाबास विठू ! अन् शाबास सदोबा ! सदोबा, हा मुलगा तुमच नाव काढणार बरं का .”

“नाव काढील तर ! अन् तुक्या आला परत म्हणजे त्याला काय धन्य वाटेल.” दादू पोस्टमन उद्गारला. आणि नंतर हळूच मिस्तिलपणें पुढें म्हणाला, “नाव काढील विठू खरा, पण त्याला शिकवायला दादू पाहिजे, मास्तर. नाहीतर बिचाऱ्या विठूच्या नावाचा खेळखडोबा व्हायचा !”

दादू पोस्टमनच्या कोटीचा आनंद खंडू मास्तरांनींही मोकळ्या मनानें छुटला आणि ते हंसले. त्यानंतर म्हाताऱ्या सदोबांनैं सुरवात केली बोलायला—

“मोठ्ठा नाटकी हाय पोरगा, मास्तर. घरीबी इकती दाडगाईं करतुया पन् आमची समद्यांची हसून हसून मुरकुडी वळतीया बगा रोज. तुक्या लहान व्हता तवा इकता दंगदार नवता. आपल शाळाच काय लिवायच वाचायचं ते करायचा, अन् शाळा जशी सोडली तशी शेतावरलं काम करायचा. पर् हयो त्येचा पोर काय लिवल वाचल कोन जान !”

“जाऊ द्या हो सदाबा, लिहायच अन् वाचायच. आपले खड्ड मास्तर काही इतक्यात पेन्शनीत जात नाहीत. तोवर घेऊ द्या विठूला खेळून अन् मजा मारून. पुढे आहेच घसडपट्टी. काय मास्तर, खर की नाही?”

“दादोबा म्हणताय ते खर आहे सदाबा; घेऊ द्या विठूला खेळून सध्या. अन् शिवाय दादोबाने त्याला हसायच कस हे एकदा शिकवले म्हणजे लिहायचं अन् वाचायचं शिकायला किती वेळ लागणार.”

पण खड्ड मास्तरांनीं विठूबद्दल वर्तविलेल आशावादी भविष्य खरोखर कितपत खर होणार ह्याबद्दल सगळ्यांच्याच मनात विठूनें शका उत्पन्न केली. शेजारच्या पहिल्या इयत्तेत शिकणाऱ्या लहान तान्हीच बोट धरून जोपर्यंत विठू खड्ड मास्तराच्या शाळेत जात होता, तोपर्यंत त्याबद्दल फारशी शंका कुणाला वाटली नाही. उलट विठूची शाळेला जाण्याची आणि बिगरीतलं ‘कवाड्डीची गाणं’ म्हणण्याची हास पाहून सर्वांना कौतुकच वाटत होतं. पण पहिल्या इयत्तेतला ‘बे एके बे’चा पाढा, आणि ‘एका आप्याला जर चार पेरू मिळतात तर एका रुपायात किती पेरू येतील’ असले हिशेब जेव्हा त्याला पंचविता येणं अवघड वाटू लागलं तेव्हा मात्र खड्ड मास्तरांना काळजी वाटायला लागली. शिवाय विठूच्या इतर सवयीनेंही त्यांना त्रास द्यायला सुरुवात केली होती. घरी साळुकीला एकही खोटा शब्द न सांगणारा विठू खड्ड मास्तरांना दर अर्ध्या तासागणिक बेलाशक गप्पा ठोकून देत असे. उनाडपणात तर सगळ्या शाळेत त्याने केव्हाच पहिला नबर पटकावला होता. घरच दूध प्यायचं आणि शाळेत दाडगाई करून बिचाऱ्या खड्ड मास्तरांना दमाय धरणी ठाय करून सोडायचं एवढंच विठूला माहीत. इतकं असूनही शाळेत खड्ड मास्तरांचा जर कुणावर अत्यंत लोभ असेल तर तो विठूवर; आणि याचं कारण म्हणजे दादू पोस्टमननें विठूला सांगितलेल्या अनेक विनोदी कथा. ह्या कथांच्या स्वरालापांवर विठू खड्ड मास्तरांना आणि आपल्या सर्व

सवगडथाना खूप ठेवी. “एक व्हता म्हातारा गवंडी—” अशी विठूने गोष्टीच्या तासाला नुसती सुरुवात करण्याचा अवकाश की खड्ड मास्तर आणि सगळा वर्ग याच्यात हसू पिकायला लागलंच !

अशा रितीने अंकलिपीतील अकाकडे दुर्लक्ष करीत आणि लिपीची धूळपाटी भरित विठूने जरी उनाडक्या आणि खोडया ह्यात प्राविण्य संपादण्याचा निश्चय आरंभला होता तरी काही विशेष गोष्टीत मात्र तो डोकं चालवायचा, आणि त्याबद्दलचे स्फुर्त त्याच्या मनावर सूक्ष्म आणि खोल व्हायचे. खड्ड मास्तरांनीं शाळेत एकदा जेव्हा पहिल्या महायुद्धानंतर एक विजयादिन साजरा केला तेव्हाचा प्रसंग विठूच्या मनावर असाच तीव्र संस्कार करून गेला. त्या समारंभाला खड्ड मास्तरांनीं तुक्याला मुद्दाम बोलावले होते. भगतपूरचे इतर मुख्य लोकही बोलाविले होते. पण विशेष म्हणजे अनायासे त्या तालुक्याचे मामलेदारसाहेब भगतपूरला येणार होते ती संधी साधून खड्ड मास्तरांनी त्या समारंभाच अध्येक्षस्थान मामलेदारसाहेबांना दिले आणि त्याच्या हातांनी सगळ्या मुलांना मिठाई वाटली. त्यावेळेस मामलेदारसाहेबांनीं तुक्याबद्दल चार गौरवपूर्वक शब्द काढले. तुक्यानेही लहानस भाषण करून लढाईच्या एक दोन गोष्टी सांगितल्या. तो समारंभ संपल्यावर तुक्याच बोट धरून विठू जेव्हा घरी परत येत होता तेव्हा त्याने तुक्याला नाना तऱ्हेचे प्रश्न विचारले. पंचम जॉर्ज बादशहा की जय म्हणजे काय; लढाई कशाला म्हणतात; लढाईत खाकी कपडे का घालावे लागतात; पंचम जॉर्ज बादशहा कुठे रहातो; तो आज भगतपूरला कशाला आला होता, मामलेदार म्हणजे पंचम जॉर्ज बादशहा नाही तर मग मामलेदाराने मिठाई का वाटली, खड्ड मास्तरांनीं इतकी मिठाई पंचम जॉर्ज बादशहाकडून कशी आणली; तुक्याला घोड्यावर बसता येतं का, लढाईत सगळ्यांचे डावे हात कापून घेतात का; पुन्हा लढाई केव्हा होईल. ती झाल्यावर पंचम जॉर्ज बादशहा आणखी मिठाई

देईल का; खड्ड मास्तरानी दादू पोस्टमनला मिठाई दिली का, पंचम जॉर्ज बादशहाने आणखी कोणाला मिठाई दिली; मामलेदार लढाईवर का गेला नाही; खंडू मास्तर लढाईवर गेले असते तर त्यांना आणखी जास्त मिठाई मिळाली असती का; तुक्याने लढाईवर पुष्कळ मिठाई खाल्ली का; मामलेदाराने सदोबाला अन् तुक्याला मिठाई का नाही दिली, मिठाई कशी करतात; घरी आईला मिठाई का नाही पाठविली; बंदुकीची गोळी केवढी असते; तोफ म्हणजे काय; तुक्याने एक तोफ घरी का नाही आणली, पंचम जॉर्ज बाद-
शहाजवळ किती तोफा आहेत; हे आणि असेच अनेक प्रश्न सुचतील तसे पण गंभीर जिज्ञासेने छोटा विठू तुक्याला विचारीत होता. आणि तुक्याही त्याला समजेल अशा पद्धतीने त्या प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करीत होता.

तुक्याने दिलेल्या उत्तरांनी विठूच समाधान होत होतं किंवा नाही कुणास ठाऊक. पण हे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे खंडूच्या मनात खेळत होती आणि त्याच्या स्वप्नाना रंगवीत होती. दुमरा सुटीचा दिवस संपून तिसरा दिवस उजाडला, आणि शेजारच्या तान्हीबरोबर विठू शाळेला निघाला तरी त्याच्या मनात पंचम जॉर्ज बादशहा, तोफा, मामलेदार, मिठाई याचेच विचार घाळत होते. शाळेत खड्ड मास्तरानी विठूच्या वर्गाचा पहिला तास घेतला आणि विठूला थोडे अकगणित शिकवण्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर त्याचा तास तान्हीच्या वर्गावर होता, आणि त्याच्या जोडीला शाळेवर फक्त एकच मदतनीस असल्याने आणि त्यालाही चौथ्या इयत्तेवर तास असल्याने विठूच्या वर्गावर शिक्षकाच्या अभावी स्वतःच अभ्यास करायची पाळी आली होती. खंडू मास्तरानी विठूचा वर्ग सोडताना त्या वर्गाला सांगितले की दुसऱ्या तासात त्यांनी मराठी पुस्तकातला सतरावा धडा वाचावा. त्याप्रमाणे सर्व वर्गातून बाजी प्रभूबद्दलच्या शब्दाच्या आणि वाक्यार्थाच्या संमिश्र गोंगाटाला सुरवात झाली. विठूनेही आपले पुस्तक उघडले आणि त्यांतला

सतरावा धडा इतरांप्रमाणेच स्वतःशी पण मोठ्याने वाचायला सुरवात केली.

“ धडा सतरावा. बाजी प्रभू...शिवाजीमहाराज खिंडींतून पुढे निघून गेले. औरंगजेब बादशहाचे शिपाई त्याचा—त्याचा पाठलाग करीत होते. ते खिंडीपर्यंत—खिंडीपर्यंत येण्यापूर्वी—खिंडीपर्यंत येण्यापूर्वी बाजी प्रभू आणि त्याच्याबरोबरचे निवडक—निवडक लोक—निवडक लोक जिवाला...जीव ...जी... व...जी...जी...व...जी...वा...

...बाजीशी चंपमकी जॉर्ज—मिठाईखा तान्ही—की जय—बादशहा शिलेदार शिकें...शिरके...शिर...का—तुकाजी देव बापा मोरया...बाजी-देव...बापा...काप्पा...कापा डोक कापल मोरया...साडेतीन पचे खंडूमास्तर ...शेळीच्या मिठाई...ची तोफथाना...घट्ट धरून...थाना—तोबा—फातो —तोबा—मरा—मराठा—राठे माय—ठेमाय—कवा येईल माय. दादू जॉर्ज—हर हर म्हादेव...इचि भन् लगोट लावतुया...भन् धन्...धड गेला धडा...धड...शिर राह्यलं...धडा...धड राह्यलच...तोबा तोबा...बाबादशा-बासकी जय...तोफा नवे सत्ते—चाळीस—दादोबा मामलतदाराचं चाळीस पेपरमिट...भाला बरची—तो बा कुणाचा—बा—खडूमास्तर अस्तर बुट्टी ...पिंग् चिंग् लिच्...डावा पुढे करा हात...पिट्टाल प्रभू...काप हात डावा डोक...वाडा तुक्या डावा...हात्तिच्या घोडा...घोडा दौडा—दौड काय —दोडका—हात खा पेढा...पंचम खंडू...शिवाजी महाराजकीजय—ह्यो शिर—इटूच—शाबास बहादूर—जिवाजी घोरपडे—देवळात बसलय... तोफसरावर अन् देतोय पेंढा...ह्यो इटूचं धड हाय...इकता परकराम...इटू परप्रभूचा—जाशिर वार्जनं...घोडाभर पान्यांत पेढाभर मिठाई दिली...अर इठ्या भाषण करतुया—तुया—महाराजशिवकी जय...यक व्हता...म्हा—राज—तारा गवंडी...त्येच्या घरी व्हता बाजी परभू अन् त्येच्या...ये तान्ही पान्ही...गाय...शिवाजी महाराजनं मर्जीनं दिली इटूला...मिटूला...पोपट-

पंची...हिरवागार...दोन पैशाच तीन वागी तर मामलतदाराच किती मास्तर
 ...लइ खिडू मारली...और भागोगजेब लडका...तुकाजी तुमच्या ह्य
 इक्यान खिडीत तान्ही राखली...मिटून...शिवाजी महाराज अन् जॉर्ज
 बादशहा सुखरूप हाय लंडाई झालय...कुठ गेल हे धड...धडा
 ...धडा...मास्तर...बदूक धडा—हथेला डोक कापल.. पन् मिठाई
 बक्षीस घ्ये...अक्षी आई...मार मिठी...आई...ढाई मि...खाकींत
 टेव. मिठी शेळीचा पाला...शिवाजी महाराज की...शहाजीबास...
 गोटी खेळतुया मास्तर...ह्यो मामालातदार ..देवाच्यान् मी धडा
 वाचला...धडा वाचला पन् शिवाजी खिडीतून निसटला...मायदादा
 उचल भवानी...तानीता...तोबा तोबा—इठूबा डोघ्या ध्योडा स्वारलाला
 गुंजीर्ज बदू खमास्त मस्तलेदार...उधड दारवो माय...शिवाजी महाराज
 आल्याती आपल्या घरी...की जय...इठूला ह्यो खाकी फेटा बक्षिस...अन्
 मोठी माय तवा मी बी खिडू मास्तरच्या खाद्यावर चढले यकलापूर मी
 काय भितो व्हय...यका हातात त्वोफ घेतली अन् शिवाजी महाराज खिडी
 तून गेल्यावर मामलतदार तोबा करत आला...त्येला त्वोफ मारली...त्येन
 बी मला तोबाक मारली...अन् डोक कापून काढलं परभूमाझ पर मी खिडू
 मास्तरच्या खाद्यावर व्हतो अन् तसाच तत्वारिने सगळं मोमगलदार कापल..
 तवा मोमगलदार कसा म्हन्याती...इठू तूं परकराम करतुया तर ह्यो घे
 मिठाई...पर मी त्वोफ मारलीन् म्हटल तुझी मिठाई परत घे पर खिडीतून
 तुला जाभु देणार नाय...अन् तुजी काय विशाद...अन् मग त्यो मोमगल-
 दार पळालं अन् शिवाजी माराज आल अन् त्येनी मला हथे पेपरमिट
 दिलं...मोठी माय पुन्हा कवा व्हइल लडाई अन्...पंचमजीवार्ज महारा-
 शहा मला यक त्वोफ देतलि काय?...मी पढा त्येना म्हणलों शिवाजी
 माराज मला एक गवंड्याची न् एक धनगराची गोष्ट माहीत आहे...तवा
 मला खिडीमास्तरवर उभं करा अन् गोळी घालून मी समदं मोमलग

मारून टाकतो...पर त्येनी नाय म्हटलं अन् उद्या परोचा पाठ करून ये म्हणल्याली...अन् पेरू बी तानीने मला दिला...मोठी माय...तू यशील का माज्याबर्बर तोफवर बसून शिवोज महाराजाकडे...चार यकी चार...चार दुने बाबा...बा—रा—हात—रावनाला व्हेते...पन् बाजी परभूला दोन यक यक व्हेते—अन् दादाला यक...त्येनी यक इठूला दिलाय...मोठी माय बाजी परभू माज्याइकता मोठा व्हता का बाबाइकता...अन् मोठी माय खिंडी मनजे काय...अन् माय खिंडीत बी कवाईत करतात...खडू मास्तर कवाईत नाय केली तर यक डोक कापतात...मोठी माय तू मला यक डोक देशील...का दोन...डावा हातर वर...उजवा...हात पुढे...यक दोन यक दोन कवाईत...राम राम—म्हाराज—जारज मोठी माय मी कवाई...मिठाई खाऊ...अन् बाजी परभूच डोक गेल्यावर त्येला मिठाई दिली?—शिवार्जी माराजन...मोठी माय—तू हुरडा कवा...आननार—बाजी परभूला डोक पाहिजे हुरडा खायला पाहयजे त्येला—अन् दाद म्हनला—शाबासीठू तू खिंडीत डोक खुपसून बसला...अन् मोठी माय मी बाजी परभूबर्बर हुरडा खाया याना जाऊं का—त्येन...शिवार्जीर्जराजकी शाजय म्हटलं—अन्—म्या बी शिवार्जीर्जराजकी म्हाराजय म्हटलं अन्—मिठाई उद्या आनशील गोठवडीला—मोठी माय यक व्हता इठू त्येच नाव व्हतं बारार्जी परभू—बारार्जी परभूच यक डोक कापलं तरी त्यो लडाई करत व्हता—बारार्जी परभूच्या धड—डाने—धडा—धडा—”

“...वाचला का सगळ्यानीं?”

“हो मास्तर,—” त्या सर्व वर्गाने गोगाटातच खडू मास्तराना उत्तर दिलं.

“छान. आता बाजी प्रभूची गोष्ट कोण सांगणार ? पुस्तक बंद करून सांगायची बरं का.”

‘मी मास्तर,’ ‘मास्तर मी,’ ‘मास्तर मी सागतो’ असे अनेक आवाज त्या वर्गाच्या खोर्लीत दुमदुमले. त्यात विठूचा आवाज नव्हता. खंडू मास्तरांनीं सर्वांना गप्प रहायला सांगितले.

“अशी गडबड नाही करायची. एका एका मुलाने एका एका वेळी बोलायचं. आता अगोदर पाच मिनिटं सर्व मुलांनीं अगदी स्तब्ध बसायच. एक शब्दसुद्धा ऐकू आला कोणाचा तर त्याला दहा पाडे लिहून आणायची शिक्षा. हं गप्प !”

सर्व मुलें खंडू मास्तरांच्या आज्ञेप्रमाणे अगदी गप्प बसली. पाच मिनिटानंतर खंडू मास्तर म्हणाले—

“विठू, इथे टेबलाजवळ ये. पुस्तक नको. अन् बाजी प्रभूची गोष्ट साग.”

विठू जागेवरून उठला, खंडू मास्तराच्या टेबलाजवळ जाऊन उभा राहिला आणि सतराव्या धड्यातील गोष्ट सांगू लागला.

“मास्तर, एक किनी शिवाजी महाराजाचा सरदार व्हता. त्याच नाव मास्तर, होत बाजी परभू. एकदा किनी शिवाजी महाराज—शिवाजी महाराज एका खिंडीतून मास्तर,—”

— ४ —

१९२० सालातला पाच वर्षांचा विठू १९३१-३२ साली सोळा सतरा वर्षांचा दणकट जवान झाला होता; १९१५ सालातला तेवीस चोवीस वर्षांचा तुक्या आता चाळिशीच्या घरांत आला होता; आणि तेव्हाची अठरा वीस वर्षांची तरणी पोर साळुकी पसतीसाव वर्ष सपवून छत्तीसाव्या वर्षांचं रुपेरी लेण चारसहा केसावर मिरवीत वयस्क व्हायला लागली होती. म्हातारा सदोबा सत्तर वर्षांचा झाला होता आणि त्याची मान पूर्वी इतक्या कणखरतेने आपलं ओझ उचलू शकत नव्हती. पण म्हातारा सदोबा तरीही मनाचा पूर्वीसारखाच खबीर होता, म्हणून त्याची शेतकऱ्याची शक्ति टिकली होती. कारण, तुक्याची आई मधल्या एका प्लेगच्या सार्थीत म्हाताऱ्या सदोबाला या जगात एका दृष्टीने एकट ठेवून देवाघरी गेली होती. आणि सोबतीला म्हणूनच की काय विठूच्या धाकट्या बहिणीलाही तिने त्याच सार्थीत आपल्या बरोबर नेलं होतं. म्हाताऱ्या सदोबाच्या घराच्या चार भितींच्या आत झालेल्या स्थित्यंतराच्या प्रतिमा कमी अधिक फरकाने भगत-पूरच्या इतर घरांतूनही उमटल्या होत्या. गोठवडीहून आठवड्यातल्या तीन दिवशीं भगतपूरस येऊन टपाल वाटणारा दादू पोस्टमन आतां सेवानिवृत्त झाला होता. आणि मधून मधून तो भगतपूरला एकादी फेरी जरी घालीत

असला तरी आता टपाल वाटीत नव्हता. शाळेतल्या खड्डमास्तराची बदली भगतपूरालून गोठवाडीला झाली होती. रामजी पाटील आणि शकरभटजी प्लेगाच्या साथीत तुक्याच्या आईबरोबरच बळी पडले होते, तर तात्या गोधळी वयाच्या पासष्टाव्या वर्षी आणि सगुणाबाई वयाच्या बासष्टाव्या वर्षी वार्धक्याने इहलोक सोडून गेले होते. गुलाबवाण्याच दुकान मूळच्या घरातून शेजारच्या त्याने स्वतः बांधलेल्या दगडी घरात गेलं होतं. तात्या गोधळी वारल्यावर त्याच्या मुलाने म्हणजे भावडू गोधळ्याने आपला वडिलेपार्जित जमीन जुमला विकून टाकला होता आणि तो मुंबईला कापडाच्या गिरणीत काम करायला राहिला होता. विठोबाच्या देवळात शकरभटजीच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा मधु देवपूजेच पहात होता. मैनेच लग्न गणूपाडूशीं शेवटी होऊन तिला एक मुलगी झाली होती. म्हाताऱ्या सदोबाच्या शेजारची तान्ही जिल्ह्याच्या गावी एका पोलीस शिपायाला दिली होती. धोड्ड, सख्या, गोदी आता तरुण मडळी होऊन शेतातल्या आणि घरातल्या कामाचा आणि मेहनतीचा बोजा स्वतःपणे आणि अधिकारी रीतीने उचलू लागली होती. सख्याने भावडू गोधळ्याची जमीन घेऊन तिच्या मशागतीकरिता एक नवी बैल जोडी विकत घेतली होती, तर तुळजेने आपल्या दोन म्हशीच्या चार म्हशी केल्या होत्या. म्हाताऱ्या सदोबाने मात्र केवळ विठूच्या हाशेखातर घेतलेल्या शेळींना केव्हाच रजा दिली होती.

भगतपूरच्या निरनिराळ्या चार भितीच्या आत घडलेल्या फरकाबरोबरच त्याच्या सकीर्ण जीवनातही बाह्य जगाचे प्रतिध्वनि थोडेफार उमटलेच होते. पहिल महायुद्ध सपल्यानंतर आलेल्या महागाईच्या लोढ्याबरोबर भगतपूरची माती विटाचीं घरं थोडीं हादरली. त्यानंतर घसरलेल्या बाजारभावाची आचही भगतपूरच्या घराना चाटून गेली. पण पोटाला दाणा आणि अंगाला वस्त्र त्याला मिळत राहिल, गोठवाडीचा बाजार अजून जरी भगतपूरच्या मराठ-

मोळ्याला पायानेंच करावा लागत होता तरी कृष्णेच्या पलीकडून जाणाऱ्या मोठ्या डाबरी रस्त्यावर थोडावेळ उभ राहिल म्हणजे 'पालकर मोटार सर्व्हिस'च्या लॅरीसारख्या मोटारीनून किंवा बसमधून जिल्ह्याच्या गावाला सहा आण्यात प्रवास करता यायला लागला होता. गोठवाडीपासून चार कोसावर असलेल्या शिंगडे गावात साखरेचा नवा कारखाना सुरू हाऊन भोवताली उसाची लागवड जोरात होऊ लागली होती. भावडू गोधळी एकदा मुबईहून भगतपूरला आला होता तेव्हा त्याने पुणे मुबईमधली आगगाडी कोळशाच्या विजिना ऐवजी विलेक्स्ट्रिक सिटीने आता कशी चालते याच रसभरित वर्णन केलं होतं. ती आगगाडी पहाण्याकरिता म्हणून गेलेले भगतपूरचे पाच पंचवीस जवान शेवटी भावडू गोधळ्याच्या गिरणीत समरस झाले होते. गुलाब वाण्याच्या वाढलेल्या दुकानात विज्याच्या बडलापासून याग्य आणि साजेल अशा अतरावर हत्तीछाप सिगरेट दिसायला लागली होती. विठोबाच्या देवळाच्या शिखरावर फडफडणाऱ्या एकाकी भगव्या निशाणांला आता दुसरा एक तितक्याच स्वैर ऐटीने फडफडणार भगव्या, पाढऱ्या आणि हिरव्या रंगाचे आडवे पट्टे असलेले असं तिरंगी निशाण साथ देत होतं. रामजी पाटलाचा भिकू आणि यमुनाकाकूचा मोरू सुटीत भगतपूरला आले म्हणजे भगतपूरच्या वातावरणात दोन चार इंग्रजी शब्द तोऱ्याने तरळू लागले होते. त्यातून भगतपूरच्या स्वच्छ पाढऱ्या खादीचा पोषाख करणारा शामराव सूत कातता कातता तुरुंगाचे पडसाद घुमवीत होता, तर तितक्याच स्वच्छ खादीचा पोषाख करणारा यशवंत रजेवर आला म्हणजे आपल्या 'साहेबा' बरोबर केलेल्या फिरतीबद्दलच्या गप्पा मिसळीत होता. गुलाब वाण्याच्या दुकानाच्या एका कोपऱ्यातून भगतपूर-मधली पहिली बायसिकल् डोकावून पहात होती. पण आता तिच्या नाविन्याचा बहर ओसरू लागला होता. भगतपूरच्या मराठमोळ्यांच्या शिळो-

पाच्या गापाचा व नागरणी-पेरणीच्या वर्तमानाचा कानोसा घेत देवळातील विठोबाखुमाई आपल्या विटेवर उभ राहूनही 'विलेक्शन'ची मोडकी तोडकी भाषा समजून घ्यायला शिकत होते. गोठवडीच्या मारुतीच्या जत्रेतील कुस्त्याची जितक्या उत्सुकतेने भगतपूरचा मराठमोळा वाट पहात असे तितक्याच उत्सुकतेने जिल्ह्याच्या गावच्या 'सिनेमा'ला जाण्याच्या संधीचीहि तो मार्ग-प्रतिक्षा मधून मधून करायला लागला होता. पूर्वीची खडू मास्तराची शाळा आता एका लहानशा पण स्वच्छ अशा स्वतंत्र इमारतीत गेली होती, तर पत्र्याच्या मोडक्या तोडक्या ठिकठिकाणी गजलेल्या सार्वजनिक सडासाची गलिच्छ घाण भगतपूरच्या ईशान्य दिशेला आहे असं वासाच्या अनुरोधाने ताडता आल असत !

बाहेरच्या जगातील घडामोडीचे पडसाद आणि वैयक्तिक जीवनातले आरोग्यावर होणाऱ्या याच्या समिश्र स्वरांनी भगतपूरच्या मराठमोळ्यांचं जीवनसंगीत जरी याप्रमाणे बारातेरा वर्षांच्या अवधीत थोड फार बदलत गेलं होत तरी त्याच्या ठेक्याचा लय पूर्वीसारखाच होता. पूर्वी ज्याने भगतपूर बाधितल होतं अशा एकाद्या मुशाफिराने भगतपूरला जर पुन्हा या बारा तेरा वर्षांनंतर भेट दिली असती, तर त्या खेडगावाच्या बाह्य स्वरूपात त्याला विशेष फरक झालेला दिसला नसता. रस्त्यांतल्या फोफाड्यात कालमर्यादाच्या रेषा केव्हाच पुसून गेल्या होत्या. मातीविटाच्या घरावर धुळीचा काचित् एकादा थर अधिक बसला असेल एवढंच ! कृष्णामाईच्या घाटावर पूर्वी आईबाहिणीबरोबर येऊन त्याचं धुण चालू असताना पाण्यांत पाय सोडून बसणारी किंवा उथळ पात्रात मजेने डुबणारी जी छोटी मंडळी होती त्यापैकीं काहींचे चेहेरे त्या मुशाफिराला बारा वर्षांनंतर त्याच कृष्णामाईच्या घाटावर लुगडी किंवा धोतरं आपटून धुणाऱ्या काहीं माईच्या मंडळीत सहज 'हुडकून' काढतां आले असते, विठोबाच्या देवळाच्या ओढ्यावर उन्हाळ्याच्या दिवसात जीभ काढून

हाय् हाय् करीत लवडलेलं काळ कुत्र आता जरी तिथं नसल तरी त्याचीच हडकुळी प्रजा भगतपूरच्या रस्त्यात कुठ तरी पडलेलीं उष्टीं उकरताना सहज दृष्टीला पडली असती. दुधाच्या भावात जरी थोडा फरक पडला असला तरी रामप्रहरीं निरनिराळ्या गोठ्यातून येणाऱ्या दुधाच्या धाराच्या पूर्वीच्या आवाजात आणि आजच्या आवाजात काय फरक आहे सागण कठीण झाल असतं !

बारा तेरा वर्षांपूर्वीच्या आणि आजच्या भगतपूरच्या स्वरूपाला एका बाजूने कृष्णेच्या घाटावरचा वड आणि आधळ्या गोविंदशाहीराचा खड्या सुरातला पोवाडा, व दुसऱ्या बाजूने विठोबाच्या देवळातील घटाचे निनाद ही मात्र परस्परपूरक अशा रीतीनें छेदून जात होती. त्याच्या साध्य संगीतात जिल्ह्याच्या गावाला जाणाऱ्या 'पालघर मोटार सार्दिस'च्या मोटारीचा हॉर्न ऐकू आला असताच तर तो अगदीं लाबून आणि तोहि कमाळीच्या अस्पष्ट रूपात, शेवटीं बारा तेरा वर्षांनंतर भगतपूरला पुनर्भेट देणाऱ्या आपल्या मुशाफिराने जर शेतावरून बैलाची जोडी पुढे घालून घरीं परत येणाऱ्या एकाद्या मराठा गड्याला विचारल असतं की, 'काय राव, गावची काय हकीगत आहे ?' तर त्याने न कळत एवढंच उत्तर दिलं असत, 'ठीक आहे राव, पर अवदा मेघराज काय करल त्ये खरं !'

पण भगतपूरच्या नाशिबाची खरी रेषा उमटविली जात होती ती २००-२५० मैल लांब असलेल्या मुंबई शहराच्या एका भव्य इमारतीतील ऐसपैस आणि प्रशात दालनांत. मुंबईच्या उकाडा करणाऱ्या ऊष्णतेपासून रक्षण करण्याकरिता त्या दालनांतली हवा यंत्राने खेळवून थंड ठेवण्यात आली होती. ते दालन जरी खूप मोठ होत तरी त्यात सामानसुमान फारसं नव्हतं. मध्यभागीं फक्त एक लांब स्वच्छ पॉलिश केलेलं टेबल ठेवलं असून त्याच्या शिरोभागीं एक खुर्ची आणि दोन्ही बाजूला पांच पांच खुर्च्या मांडल्या होत्या. प्रत्येक खुर्चीसमोर टेबलावर कागद, पेन्सिली, दोन टांक, दौत,

ब्लॉटिंग पेपर अशी लिहिण्याची उपकरण व्यवस्थित रीतीने माडली असून कागदांवर काचेची वजन होती. दालनातल्या विजेने चालणाऱ्या मोठ्या घड्याळात चारचे ठोके नुकतेच पडून गेले होते.

थोड्या वेळातच दालनाच दार उघडलं आणि लखमीदास लालचंद आणि नवलराय बचुभाई आत आले. ‘एम्. एच्. ई.’ किंवा ‘मराठा हायड्रो इलेक्ट्रिक्स’ या संस्थेच्या चालकमंडळाच्या सब्कमिटीची आजची सभा विशेष महत्त्वाची होणार हे ओळखून नेहमी उशीरा येणारे हे दोघे चालक आज वेळेच्याही अगोदरच येऊन दाखल झाले होते. हळू हळू इतर सभासदही एक एक येऊ लागले. सर फ्रामजी आणि अब्दुल हुसेनभाई; विठ्ठलदास नानकचंद, मंचरजी किकाभाई, रस्तुमजी कावसजी आणि सर अन्वरुल्ला हे त्या त्या क्रमाने येऊन जमेल त्या खुर्चीवर बसले.

“—अरे विठ्ठलदास, तमारी शेवरोलट वेचवानी छे ना ? मारी पास एक गिन्हाईक आवेलो छे.” रस्तुमजी कावसजी म्हणाले.

“हा रस्तुम काका, वेचवानी तो छे. तमारा गिन्हाईक कोन छे ? अने केटलेतक लई सकसे एवन् ?”

“अरे मारो सगोवालोच छे. एवन कलकत्याथी हँया आवेलो अने एनी पोतानी गाडी एने वेची नाखेली कलकत्तामा, अने एवन मारी गाडी ड्राइव्ह करेच. पन् जो एवनने सारी गाडी मळी जाय तो सवती सरस...”

तिकडे सर फ्रामजी, सर अन्वरुल्ला आणि मंचरजी किकाभाई शनिवारच्या रेसेसबद्दल बोलत होते—

“विकटरी अवे नथी फॉर्ममा. अने वडोदराना स्टेबलनी लो तमे वातच ना करो ” मंचरजी म्हणाले.

“हू रमस तो विनपर एक हजार, गम्मे ते थाय पर मारा घोडा आवूच जोइये.” सर फ्रामजी उद्गारले.

“सर फ्रामजी ए डावीं रेबलनो सू वाधो निकालेल छे ?” मारा ऑफिसम. दिवाणजी केहताथा के टर्फन् कइ नवो कायदो थवानो छे के रेबलनी रेस...”

सर अन्वरुल्लाचे वाक्य पुरे होण्यापूर्वीच घड्याळात साडेचार वाजले आणि दालनाचे दार उघडून सर शंकर सेवकलाल आणि मि. क्लेमंट चाइल्ड आत आले. सर शंकर सेवकलाल एम्. एच्. ई. च्या कृष्णा प्रॉजेक्ट सब् कमिटीचे अध्यक्ष असल्याने ते टेबलाच्या शिरोभागी असलेल्या खुर्चीवर बसले आणि त्याच्या उजव्या हाताला कृष्णा प्रॉजेक्टचे मुख्य इजिनिअरिंग सल्लागार अमेरिकन मि. चाइल्ड बसले. कामाला सुरवात सर शंकर यानीं अस्सल आणि अस्खलित इंग्रजीत केली.

“सभ्य गृहस्थ हो, आपल्या कंपनीच्या चालकमंडळाने कृष्णा प्रॉजेक्टवर रिपोर्ट तयार करायला आपली ही सब् कमिटी नेमली. आपल्या मतीने आपले सल्लागार मि. चाइल्ड यानी लिहिलेल्या रिपोर्टाचा तर्जुमा तुम्हीं मानी पाहिलाच आहे. मि. चाइल्ड याच्या मते कृष्णा प्रॉजेक्टची स्कीम माडवल गुंतविण्यास अत्यंत फायदेशीर कशी आहे हे त्यानी आपल्या रिपोर्टाच्या तर्जुम्यात आकड्यासह दाखविले आहे. तेव्हा ह्या रिपोर्टाला मान्यता देण्यापूर्वी आपणास काहीं मुद्दे मांडावयाचे असल्यास ते मांडावे.”

सर शंकरांनी अशा रीतीने प्रस्ताव केल्यावर जमलेल्या सभासदांनी आपआपले मुद्दे मांडले. प्रथम सर फ्रामजी म्हणाले की—

“एकंदर वस्तुस्थितीचा विचार करतां आपल्याला यात फारच मोठं माडवल गुंतवावं लागणार आहे. त्या दृष्टीने पहाता आणखी कांहीं वर्षे हा प्रॉजेक्ट लावणीवर टाकला तर आरंभीचा खर्च कमी होईल अस—”

“मला नाही तसं वाटत,” लखमीदास लालचंद उद्गारले. “सध्या गोल्ड स्टॅंडर्डचा बोजवारा होत आहे. आपल्याला लागणारी मशिनरी कमी

खर्चीत मिळणार आहे असे गृहीत धरायला हरकत नाही. एकदरीत सगळीकडे मदी झाल्याने बेकारीचाही फायदा मिळून आपल्याला मजुरीचा खर्च कमी येणार आहे. हा प्रॉजेक्ट पुढे ढकलला तर हे फायदे पुढे मिळतीलच असे नाही.”

“माझी मुख्य शका—” सर अन्वरुल्ला म्हणाले, “या भाडवलावर उत्पन्न किती सुटेल याबद्दलची आहे. त्याचा अदाज करताना रिपोर्टात पुष्कळ गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत. त्या कदाचित् पोकळ आशा ठरण्याचा संभव आहे. जितकी विजेची शक्ति तयार करण आपल्याला शक्य होईल तितकी सबध तयार झाली नाही किंवा विकली गेली नाही तर आपण तोव्यांत सापडू.”

“पण सरकारने आणि रेल्वे कंपन्यानी त्यातला काही भाग घेण्याचं अगदी आश्वासन दिले नसले तरी ते घेतील यात मुळीच शका नाही,” मि. चाइल्ड म्हणाले. “कारण तो घेणं त्याच्या निःसंशय फायद्याच आहे.”

“पण सर अन्वरुल्लाचा रोख सरकार आणि रेल्वे विकत घेतील त्या भागाच्या अदाजावर नाही. पण निरनिराळे उद्योगधंदे आणि कारखाने सुरू होऊन त्यांना लागणाऱ्या विजेच्या शक्तीचा जो अदाज बसविला आहे त्यावर आहे. हे उद्योगधंदे आणि कारखाने आपल्याला काढता येणार नाहीत. इतर लोक ते केव्हा आणि किती प्रमाणात काढतील याबद्दल आपला अंदाज चुकीचाहि ठरेल. अर्थात मला हे कबूल आहे की स्वस्त दराने विजेची शक्ति मिळण्याची अपेक्षा वाढतांच निरनिराळे धंदे कारखाने सुरू करण्याच्या कल्पनेला प्रोत्साहन मिळेल.”

“त्या बाबतीत मी अगदी कर्मीत कमी अंदाज धरला आहे.” मे. चाइल्ड उद्गारले.

“शिवाय, दुसरी गोष्ट म्हणजे,” सर फ्रामजी म्हणाले, “आस-पासच्या गांवांत घरगुती सोयीकरितां विकत घेतली जाईल म्हणून जो विजेचा

अदाज केला आहे त्यातही जरा दूरदृष्टीने आणि आपल्या समाजाच्या रीती-रिवाजाच्या दृष्टीने पाहिल पाहिजे. अमेरिकेप्रमाणे दर घरातून विजेच्या चुली वगैरे गोष्टी एकदम प्रचलित होतील अस मानणं जरा धोक्याच आहे.”

“आणखी आपल्या रिपोर्टात जमीन विकत घेण्याबद्दल लिहिल आहे त्याबद्दलही पुन्हा विचार करायला हवा. कोणत्या भावाने आपण जमिनी विकत घेणार हें आपण ठरविल तरी हे मराठे शेतकरी आपल्या जमिनी तेवढ्याला विकतील का ? त्यांना व्यापार वगैरे काही समजत नाही,” विठ्ठलदास नानकचंद म्हणाला, “त्यांना फक्त शेती पाहिजे असते. आणि आपल्या अदाजात त्यावर जी रक्कम धरली आहे ती अगोदरच फार आहे अस मला वाटतं.”

“ती मुद्दाम धरली आहे—कारण तितकं मार्जिन असलेल बर.” मि. चाइल्ड उत्तरले.

“हा, पण आपण कमीतकमी दरात जमिन विकत घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. कदाचित् सर शकर सेवकलाल आणि सर फ्रामजी आणि सर अन्वरुल्ला यानीं सरकारकडे जाऊन...”

अशी एम्. एच्. ई. च्या त्या सब् कमिटीत बराच वेळ कृष्णा प्रॉजेक्टवरील मि. चाइल्ड याच्या रिपोर्टाची खूप चर्चा झाली. शेवटी सहा विरुद्ध दोन मतांनी रिपोर्टाचा तर्जुमा मंजूर झाला. नंतर तो एम्. एच्. ई. च्या सर्व चालकांपुढे मांडला गेला. त्यांची खात्री पटली की भांडवल ह्या प्रॉजेक्टमध्ये गुंतवणें फायदेशीर आहे. हा प्रॉजेक्ट पूर्ण झाला म्हणजे जें उत्पन्न येईल तें अंदाजाच्या निम्मे असलं तरी त्यातून खर्चवेच आणि भांडवलावर पाच टक्के बजा करतां उरलेल्या शिल्लकेतून वीस वर्षांत सारं भांडवल भरून येईल. मशीनरीचं डिप्रिसिएशन वगैरे जमेला धरूनही वीस वर्षांनंतर एम्. एच्. ई. ला विपुल फायदा होईल यात शंका उरली नसल्याने

सर्व चालकांनी मि. चाइल्ड याचा सर्व्हे आणि रिपोर्ट बहुमताने मान्य केला आणि कृष्णा प्रॉजेक्टच्या सब् कमिटीला पुढील सर्व योजना आखण्याचे आणि पार पाडण्याचे सर्व अधिकार एकमताने दिले.

चालकमंडळाच्या अनुज्ञेनुसार कृष्णा प्रॉजेक्ट सब् कमिटीने लगेच आपल्या कार्याची दिशा आखून त्याप्रमाणे कामाला सुरवात केली. मि. चाइल्ड आणि नवलराय बचुभाई व सर अन्वरुल्ला हे यंत्रसामग्री खरेदी करण्याकरिता यूरोप-अमेरिकेकडे रवाना झाले. इकडे सर शंकर सेवकलाल प्रभृतींनी सरकारच्या प्रतिनिधीशी विचारविनिमय करून त्याची परवानगी, जमिनी विकत घेणे, त्याच्या शेतकरी मालकाना भरपाई देणे वगैरे महत्वाच्या गोष्टींना हात घातला. त्याबरोबरच कृष्णा प्रॉजेक्टच्या उपयुक्तेचा प्रचार करण्यासही त्यांनी सुरवात केली. कृष्णा प्रॉजेक्टपासून उपलब्ध होणारी विजेची शक्ती उद्योगधंदे, शेती वगैरेंना कशी उपकारक ठरेल; त्याने एकदर आर्थिक दृष्ट्या लोकांची कशी प्रगति होईल; वैयक्तिक आणि कौटुंबिक जीवनात स्वच्छता, उजेड, सुखसोयीची समृद्धि याचा कसा अपूर्व लाभ होईल; या सर्वांचे सुंदर चित्र निरनिराळ्या जाहिरात तत्रांनी कृष्णा प्रॉजेक्टच्या भागातील लोकांच्या मनावर बिंबविण्याचा सतत उद्योग सुरू झाला. आणि त्याबरोबरच जमिनीबद्दल मिळणारी रास्त भरपाई आणि आसपासच्या प्रदेशांचे भावी आर्थिक वैभव याच्या आकर्षणाने व आमिषाने त्या लोकांचे अनुकूल सहकार्य मिळविण्याची खबरदारीहि घेण्यात आली.

कृष्णा प्रॉजेक्टमध्ये तीन चार प्रवाहांचा मुख्यतः समावेश होणार होता. त्यातला प्रमुख प्रवाह म्हणजे कृष्णेच्या पात्रांतल्या पाण्याचा आणि दुय्यम प्रवाह म्हणजे भगतपूरच्या डाव्या बाजूने येणारा मोठा ओढा. शिवाय आणखी भगतपूरपासून वर उगमाच्या दिशेला कृष्णेला मिळणाऱ्या एक दोन लहान नद्यांची पात्रे असे इतर उपप्रवाह. मुख्य धरण भगतपूरपासून खाली

अर्ध्या मैलावर आखल होत. ज्या मर्यादानांनी धरणाच पाणी बाधल जाणार होत त्यात भगतपूर आणि त्याच्या आसपासची चार पाच खेडी होती. ह्या खेड्यातल्या शेतकऱ्यांना आणि जमिनीच्या मालकाना यथाकाल नोटिशी मिळाल्या भगतपूरच्या मराठमोढ्यापुढ मोठा पेच उभा राहिला. जमीन गेली म्हणजे आपली काय दशा हाणार, आपल्या चिल्लापिल्लाच्या भावी आयुष्याच्या आराखड्यात अन्नाला महाग होण्याचे दुर्भाग्यच अधिक रंगविले जाणार काय, वगैरे शका विचारानी तो मराठमोळा गोधळून गेला. इतर आसपासच्या खेडेगावाप्रमाणे भगतपूरमध्येही काही लोक काय होईल ते होवो, पण वडिलार्जित जमिनीवरून पाय काढायचा नाही अशी निश्चयी भाषा बोलत होते, व काही लोक आपली असहाय्यता ओळखून निराशेचा वाटा उचलून होते. शेतकऱ्यांचा प्राण त्याच्या जमिनीच्या काढ्या पण मऊ मऊ आणि रसाळ कुशीत झोपत असतो, हसत असतो. त्याच्या कणखर प्रेमातली भावना ताटातुटीची भाषा बोलताच जोराने उसळून यायची. पण भावनेची प्रेरणा आणि बुद्धीची धारणा याचा मेळ आपल्या मर्यादित अनुभवक्षेत्रात जरी मराठमोढ्याला नैसर्गिक रीत्या बहुतेक वेळा अचुक घालता येई, तरी जगाच्या व्यापक पण अनेकदा शक्तींच्या काटकोनात त्याची मति बावरून जाई.

भगतपूरच्या मराठमोढ्यांना एकेकळ्याने, गट बनवून आणि सार्वजनिक रीत्याही ओढवणाऱ्या संकटाचा उहापोह केला. त्याची बातमी भावडू गोंधळाला समजली सुबईला. भावडू गोंधळ्याने बाहेरच जग थोडंस पाहिलेल. त्याने भगतपूरला निरोप पाठविला की, मी एक महिन्यां आठ दिवसांची रजा घेऊन भगतपूरला येतो. तेव्हा गांवाने काय करायच ते ठरवू. त्याप्रमाणे जेव्हा भावडू गोंधळी भगतपूरला आला तेव्हा एक दिवस रात्री भगतपूरचा मराठमोळा एके ठिकाणी विठोबाच्या देवळा-

पुढील मडपात भावडूचा सल्ला घ्यायला जमला. त्या रात्री पुकळ वादही झाला.

“ पन आमी म्हनतो हा लोक यऊन आमचं नुकसान काय म्हणून करणार अन् आमी कुठ जावा घरदार सोडून. आमी पैसाला काय करणार ! ” गुलाब वाणी जोराने प्रतिपादीत होता.

“ पर् ह्यो बघा गुलाबशेट, गाव इथून हलल तर धरनाखाली दुसर गाव वसल त्यात तुम्हाला धदा कराया मिळलच कीं. ” भावडू गोघळ्याने त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला.

“ मी बी त्येच म्हनतुया समद्यास्नी, ” दणकट विठूने भावडूच्या विचारसरणीला दुजोरा देत म्हटलं. “ आपल घरदार इथनं ग्येलं तरी हा सारा प्रात जर सुबत्तेचा होवायचा असल तर त्यात काय मोठ हाय ? मराठा गडी मनगटात जोर हाय तंवर भुका मरायचा नाय. अन् पोराबाळास्नी बी मरूं घेयाचा नाय. ”

“ त्ये ठीक झालं, इट्ट. मनगटात जोर आमच्या बी हाय, ” सख्या चिड्डन म्हणाला. “ पर आमचं जुनं घर अन् वडिलापास्नी आलेली जमीन आमी काय म्हून सोडू ? मजूरीचं काय आज हाय उद्या नाय. पर जमीन अंगाशीं ठेवली तर वडिलाच नाव रहात अन् त्येच्या नांवाच्या पुन्याईनं आमी रहातो. ”

“ भावडू म्हनतोय की ह्ये धरन बाधलं म्हजे आपल्या चिल्ला-पिल्लांना शिकायला चागली जागा व्हाईल अन् त्ये शिकून शहानं झाल म्हजे त्येंच्या पोटात दोन घास सुखाच पडल, ” तुळजा म्हणाली. “ पन नागरायचं अन् म्हशांची धार काढायची हयेंत आमचा समदा जनम् गेला. इद्या आली बी मुलास्नी तरी नागरण्यात अन् गोळ्यांतच त्येंना खात्रीची भाकर मिळल. ”

“ म्यां लइ इच्यार केलाय, ” म्हातारा सदोबा म्हणाला. “ पर मला ह्ये लक्षण काइ ठीक दिसत नाइ. आपन पडल गावढळ. वाइच भाडण करीत बसल तरी सरकारची अन् त्ये कंपनीची मर्जी असल त्ये होयाबिगर रहानार नाय. ”

“ का नाय रहानार ? ” गणू पाडू रागावून उत्तरला. “ आमी काय दुसऱ्या कोनाचा जमीन जुमला लुटतोय व्हय ! घरादाराचा सत्येनास झाला तरी आमी जमिनीत पाय रोंवून बसू. अन् त्येना म्हनावं फिरवा आमच्या घडावरन अन् हाडावरन नागर. आमी समद्या भगतपूरच्या मराठमोळ्यानं निश्चय केला तर यक तसूभरबी लागवड जमीन जानार नाय. ”

“ अरे गणू, हमरी तुमरीवर येऊनशान् काइ साधायचं हाय का इथं. ” तुक्याने गणू पाडूला शात करीत म्हटलं. तुक्याच्या व्यवहारी ज्ञानावर भगतपूरचा विश्वास होता. आणि शेवटीं त्या सर्व वादाच फळ म्हणून तुक्याला आणि भावडू गोंधळ्याला आणि शामरावला सरकारकडे व कपनीकडे पाठवून काहीं उपयोग झाला तर पहावा एवढं ठरविण्यात झाला.

अर्थात् तुक्याच्या भावडूच्या आणि शामरावाच्या शिष्टाईला यश मिळणार नव्हतच. शामरावनें शेवटचा उपाय म्हणून सत्याग्रह करायचं ठरविलं. पण त्यापासून कांही फायदा होईल अशी त्याला आशा नव्हती. आणि भावी कालात त्याचा परिणाम फक्त धोंडू प्राणाला मुकण्यात झाला.

दिवसामागून दिवस गेले आणि भगतपूरच्या मराठमोळ्याने घरदार, जमीन जुमला सोडण्याच्या नोटिशीची तारीख दारात आलेली पाहिली. जमेल त्याप्रमाणे सारा मराठमोळा भगतपूर सोडायला लागला. चारशें पाचशे घरांचं तें सामुदायिक स्थलांतर होतं. पूर्वीच्या बुद्ध भिक्षुसंघाप्रमाणें भगतपूरचा निर्वासित, अज्ञानी मराठमोळा अदृष्टाच्या यात्रेला अनेक दिशानीं निघत होता. त्याच्या दृश्याकडे पाहून क्षणभर तरी प्रेक्षकाचा चेहेरा गंभीर

भावनेने पुलकित झाला असता ! कुणी लहान पोरबाळाना पाठीशी घालून तर कुणी त्यांना गाड्यातल्या सामानावर बसवून चालली होती; कुणी घरा तली चीजवस्त बहुरंगी गाठोज्यात कशी तरी कोवून गाई-म्हशींवर लादीत होतं, तर कुणी डोक्यावर ओझी घेऊन बाहेर पडत होतं; कुणी पायीच वाट चालायला लागत होतं, तर कुणी नागराचे बैल गाड्याला जुपून त्यातून कृष्णामाई ओलाडीत होतं ! स्त्री पुरुष, कचकड्याची बाहुली किंवा इटीदाडू हातात घट्ट धरणारी लहान अर्भक आणि डगमगणारी पावलं काठीच्या सहाय्याने स्थिरावणारे म्हातारे कोतारे; मळक्या कुडत्यातूनही भरदार छाती दाखविणारे जवान आणि नऊ महिने भरून आल्याने असहाय झालेल्या माता; हिरवी साडी नेसलेली आणि तांबडी चोळी घातलेली तुळजा, आणि काळी घोंगडी खाद्यावर टाकलेला आणि पायात जाड वहाणा घातलेला सख्या; घारीच्या डोळ्यांनी एक फर्लांग पुढे चाललेल्या आपल्या गाड्यावरच सामान राखणारी मैना, आणि धाकड्या भावाचा हात धरून पायाखालचा रस्ताही चाचपडत जाणारा आषळा गोविंदशाहीर, निरनिराळ्या डब्यात आणि पेठ्यात मालमत्ता घालून रस्त्याला लागलेला गुलाब वाणी आणि गोणपाटात, फाटलेल्या पोत्यात किंवा जुन्या लुगड्या धोतरात भाडी कुंडी, व कपडाला कसाबसा लपवीत गाडा हाकणारा म्हातारा त्रिलभट, आणि शेवटीं मालकाचा माती मोलाचा दरिद्री संसार, न शरमता, डगडगत पाठीवर वहाणारा सेनु कुमाराचा गाढव ! शाळेतले नवीन भोसले मास्तर शंकरभटजीच्या मधूला तुम्ही कुठं रहाणार म्हणून विचारीत होते, तर यमुनाबाई गोदीला जिल्ह्याच्या गावी आपल्या घरीं भेटायला यायला चुकू नको म्हणून बजावीत होत्या; आईच्या आशेनुसार तान्ही विठोबा रखुमाईच्या देवळात एक नारळ आणि दोन पैसे ठेऊन येत होती, तर ईशान्येकडून

चालता स्तन देत होतो, राम्याने लक्ष्मणाला राम राम केला; सीता काकूनी रुक्मिणीचा निरोप घेतला; कोडीवाने तानाजीरावाला राम राम केला; भगत-पूरच्या मराठमोळ्याची पागापाग घ्हायला लागली, कृष्णेच्या पाण्यात पाय आणि चाक खळखळायला लागली !

“ ह्यो अवदाची पढरपूर आळदी ” अस म्हणत म्हातारा सदोबा साळुकीनतर गाड्यात चढला. विटू गाडा हाकायला लागला. गाड्याला दोरीने बांधलेली म्हैस चालू लागली. तिच्या मागून संथ पावलांनी तुक्या उजवा हात आणि डावी बाही हलवीत मार्ग आक्रमू लागला.

मराठमोळा, अदृष्टाच्या यात्रेला कुठही आणि केव्हाही असाच मोळ्या अतःकरणाने आणि कणखर मनाने निघतो.

— ५ —

“ओ भिक्या, भिक्या ओ ! अरं इकडं ये की ! इकडं माडीभर पानी हाय—” दहा वर्षांच्या नाम्यानें हाक मारली आपल्या सोबत्याला.

“आलुया रे. हये हिरवी गारगोटी अन् मोठा शंख सापडला हथ त्या घेऊं दे कीं प्रथम्.” भिकूनें लाबूनच आपल्या तीनचार मित्रांच्या घोळक्यातून पुढे गेलेल्या नामदेवाला उत्तर दिल. आणि हिरव्या गारगोट्या आणि मोठे शंख घेऊन तो पाणी तुडवीत तुडवीत व त्याच्या बरोबरीचे मित्र एकमेकांच्या उघड्या अंगावर जाता जाता पाण्याचे फवारे उडवीत असे सगळे मिळून जलक्रीडा करण्यात दग होते.

त्यांची ती जलक्रीडा भगतपूरच्या धरणावर काम करणारा विठू मोठ्या मौजेने न्याहाळीत होता. धरणाची भिंत आतां छाती इतकी वर आली होती. तिच्या रुंद चौथऱ्यावर काम करणाऱ्या गवंड्याला सीमेत काक्रीटच्या पाट्या बायकाकडून घेऊन देण्याचं काम विठूचं होत. सकाळची दहा अकराची वेळ होती, आणि धरणानें अडवलेलं कृष्णेचं पाणी फारतर माझ्यापर्यंत खोल असल्याने धरणाजवळ वस्तीला आलेल्या लोकांच्या बालगोपालांची जलक्रीडेची हौस यथेच्छ फिटत होती. काम करता करता विठू समोरचं कृष्णेच्या पात्रातलं नितळ आणि

किंचित् हिरव दिसणार पाणी आपल्याबरोबरच्या कामकऱ्यांना दाखवीत असे. अजून धरणाची भिंत फार उच्च गेलेली नसल्याने अडलेल्या पाण्यातून पात्राची करव्या रगाची वाळूच दिसत होती अस नव्हे, तर त्या वाळूतील हिरव्या, पाढऱ्या, तपकिरी, विटकरी रगाचे, अनेक गुळगुळीत निरनिराळ्या वर्तुल, लंब वर्तुल किंवा अशाच इतर आकाराचे गोटे वा गोठ्या; धूसर किंवा शुभ्र शिपले आणि शख; ह्या सर्वांच्या अद्भुत आणि आकर्षक रचनेने बनविलेला गालिचा सूर्याच्या किरणानीं प्रकाशित झालेला स्पष्ट दिसत होता. त्या नितळ, संथपणे झुळझुळणाऱ्या पाण्याची आणि त्याच्या जवळजवळ पारदर्शक उदरातून डोकावणाऱ्या रागीत आणि शिल्पित अशा पाषाणपुष्पाची शोभा विठूला आणि त्याच्याबरोबर काम करणाऱ्यांना नेहमीच मनोरंजक वाटायची.

उठलेल्या भगतपूरातून मजूरी काम करायला आलेल्या बऱ्याच कुटुंबा-पैकीं सदांचाच कुटुंब हे एक होत. त्याखेरीज गणू पाडू आणि मैना, रामजी पाटलाचा मुलगा हरि, तान्ही आणि तान्हीचा नवरा अशी इतरही भगतपूरची मंडळी होती. बहिरू लोहारही भगतपूरचाच होता. पण तो विठू काम करीत होता तेथून उत्तर दिशेला असलेल्या वर्कशॉपमध्ये आपल्या खेडेगावी कौशल्याचा प्रभाव दाखवीत होता. मोठमोठ्या लोखंडी पाइपचे तुकडे, अनंत स्क्रू, धगधगणाऱ्या भट्ट्या, लाकडाच्या छिलण्या आणि तांबडं लाल तप्त लोखंड, परजून तक्षिण केलेलीं चमचमणारीं हत्याराचीं पाती, लहान मोठ्या यंत्राचे भाग, लाकडाच्या फळ्या हत्यारीच्या अनेकविध वैभवातल्या एका कोपऱ्यात आपल्या जागेवर बसून वर्कशॉपच्या मॅनेजरने आखून दिलेलं काम करण्यात बहिरू मग्न होता. समोरच्या ऐरणीवरील तप्त लोखंड त्याच्या हातो-ज्याच्या घावाखालीं ठिणग्याच्या फुलबाज्या फेकीत होतं. त्याच्या घण् घण् आवाजांत लाकूड रंधणाऱ्या कासीमचा खर् खस् खर् खस् असा फरफटता आवाज मिसळत होता. मधून मधून हरि मिल्की देखरेख करीत, चुक्या

दुरुस्त करीत किंवा कारागीराना सल्ला देत येरझारा घालीत आपल्या दणकट आवाजाचे ध्वनि त्या वर्कशॉपच्या विविध तालबद्ध कोलाहलात भिरकावीत होता.

“कासम, भाई ये फ्रेन बराबर नही. ये देखो यहा दो इच है और यहा सच्चा दो है.”

“लेकिन् मिस्रीमाच, वो फलाटके उपर ऐसाही ग्राक चाहिये, मॅनेजरसाबने कहा—”

“—मिस्री, ह्यो पाइपला चार इची स्कू लागल अन् आज दहा पौड स्कू हायती फकस्त. परवाच्या दीस कस तयार व्हणार ह्ये पाइप ? अन् मोटं इजिनिअरसाब म्हनत्याती तयार...”

“काइ नाय मल्हारी, आज सध्याकाळपरत लॅरी यणार हाय स्कू घेऊन—”

“—सभाळ दुर्गाप्रसाद, तो आइलचा डबा खाली पडल !”

“हा मिस्री...”

पण मिस्री तेवढा इशारा दुर्गाप्रसादला देऊन वर्कशॉपच्या पाठीमागे गेला होता विडी ओढायला. तिथून त्याला त्या बैठ्या पन्थाच्या वर्कशॉपवरून खाली दोन अवाढव्य पाइप, अजस्र अजगराप्रमाणे, सूर्याच्या उन्हात फूटकारताना दिसत होते. धरणाची भिंत जसजशी वर गेली हांती तसतसं तिच्या पलीकडील बांधलेलं पाणी चढत होतं. ते पाणी धरणाच्या भिंतीत लपलेलीं लोखंडाचीं भलीं मोठी झडपाची दार कमी अधिक उघडून त्या अजस्र अजगरी पाइपाच्या पोटातून खाली सोडून दिल जात असताना अस्पष्टपणे धोंधावत उतरत होतं. त्याच्या सहाय्याने बंधारलेल्या पाण्याला योग्य त्या पातळीच्या वर जाऊं न देण्याची व्यवस्था धरणाच्या भिंतीवर काम करणाराकरितां केली जात होती. वर्कशॉपमध्ये पुन्हा शिरण्यापूर्वी हरी मिस्रीने विडीचा एक झुरका घेतला, आणि सभोंवतालीं लोखंड, दगड, सीमेंट, लाकूड आणि

पोलाद याच्या करड्या यत्रयुगी चित्रात मधून मधून झळकणाऱ्या नारिंगी पेटने आणलेल्या रंगीत जिवतपणावर नजर टाकली.

त्या नारिंगी पेटच्या रंगीत जिवतपणाची नादी वर्कशांपपासून आठ दहा फर्लागावर असलेल्या, मुख्य कस्टूकशन इजिनिअर मि. पेस्तनजी दादा-भाई याच्या कच्च्या विटाच्या झोपडीपुढील हिरव्या वेलीनीं आणि पिवळ्या निळ्या, गुलाबी फुलांच्या कुड्यानी उचलली आणि आळवली होती. त्या छोटेल्यानी बगीचाच श्रेय जस मि. पेस्तनजी दादाभाईची पत्नी पेरिनबाई हिला होत, तसच त्या मुख्य इजिनिअरच्या हाताखाली आणि आसपास असलेल्या लोकांच्या आरोग्याच श्रेयही पण तिलाच होत. मि. पेस्तनजी दादाभाई हे भल्या मोठ्या अगयष्टीचे, पाश्चात्य देशात शिकलेले, विनोदी आणि प्रेमळ गृहस्थ होते. त्यांच्या प्रेमळपणाने आणि विनोदी स्वभावाने त्यानी सर्वांची अतःकरण आपल्याकडे ओढून घेतली होती. म्हणूनच सर्व लहान मुल त्यांना पेस्तनबाबा म्हणत. ते आणि पेरिनबाई आपल्या मुलाना मुंबईस ठेवून दोघेच त्या ठिकाणी रहात होती. भगतपूरच्या धरणानिमित्त तेथे एक छोटस गावच वसल होत. त्यात कुणी आजारी पडल की, डॉक्टरकीची परीक्षा पास झालेल्या पेरिनबाई त्याला आपल्या इवल्याशा दवाखान्यात औषधोपचार करायच्या.

पेस्तनबाबा सगळीकडे सकाळची फेरी मारून, पहाणी करून येऊन आपल्या झोपडीच्या व्हराड्यात बसले होते. धरणाच्या पाण्यावरून गार वारा येत होता, आणि त्याबरोबर धरणाच्या भिंतीवर काम करणाऱ्या बायकाच सधगीत ऐकू येत होत.

शिमग्यांत झालं लगिन् ग । लगिन् ग ॥

सासू बसली रुसून् ग । रुसून् ग ॥

सासरा झोंपला खाऊन् ग । खाऊन् ग ॥

दीर गेला फुगून् ग । फुगून् ग ॥

सून हंसली पाहुन् ग । पाहुन् ग ॥

कोन आलं मागुन् ग । मागुन् ग ॥

तें सधगीत ऐकता ऐकता पेस्तनबाबाच्या चेहऱ्यावर शात, गार आनंदाच अस्फुट हास्य उगवत होत. त्या तंद्रींतच ते दाराशीं उभा असलेल्या तुक्याला म्हणाले.

“तुकाराम, हे तुमची मराठा बायको गाना चागला गाते. आमी पेरिनला सांगते असा गाना गा. पण ते पिआनोवर टण् टण् तररर् टण् टण् टणन् करते !”

इतक्यात शेजारच्या सीमेटच्या चक्कीवर काम करीत असलेला एक मनुष्य रक्तबंधाळ झालेला हात धेऊन धावत आला. त्यासरशीं पेस्तनबाबा उठले एकदम आणि ओरडले—

“अरे, काय झाला हे ! पेरिन्, ओ पेरिन् अरे तमे वहेल्ला आवो. ए सू किधो ! जगली माणस छे ! पेरिन्, ए मोतीना लोइ बहुच निकलेच. जलदीथी एवनने आयोडिन लगाडो. तुकाराम, अरे पेरिन् बाईने बोलावो...”

भगतपूर सोडून तुक्या प्रथम जो आला तो नोकरी शोधित धरणावरल्या मुख्य इंजिनिअरकडेच. धरणावरची मजूरी म्हणजे मेहनतीची. पण एका हाताच्या अभावीं तुक्याला फारस मेहनतीचं काम करणं अशक्य होतं. ‘तू काय काम करशील’ म्हणून पेस्तनबाबांनीं जेव्हा त्याला विचारल तेव्हा त्याने हंसून आपल्या लुळ्या अंगाकडे पाहिलं आणि तो म्हणाला :

“ह्यो हात लढाईत कामास आला. पर ह्यो दुसरा हात हाय अजून कामाकरतां. तोंवर काइ शिपायाचं नाय तर पहाऱ्याच काम...”

पेस्तनबाबांना तुक्याची कीव आली म्हणा किंवा ते क्षणैक एका अंतस्फूर्तीला बळी पडले म्हणा, पण त्यांनीं आणि पेरिनबाईंनीं तुक्याला आपल्या शोंपडीत खाजगी कामावर म्हणजे नुसत्या सामान सुमानाच्या आणि कूज्याच्या देखरेखीवर ठेऊन घेतलं. पेस्तनबाबांच्या शोंपडीपासून तुक्याचं

तट्ट्या-पत्र्याचं खोपट दोन फर्लागांवर होतं. त्याची वाट अगोदर कच्च्या विटाच्या दोन चार झोंपड्यांच्या मधून आणि नतर अस्ताव्यस्तपणें पसरलेल्या अनेक तट्ट्या-पत्र्याच्या खोपटातून नागमोडी मार्गाने गेली होती. ती वाट पेस्तनबाबाला अपरिचित नव्हती; आणि आपल्या अनेक फेऱ्यापैकीं एक फेरी मारीत ते जेव्हा तुक्याच्या खोपटापाशी येत तेव्हा कधीही न विसरता ते साळुंकीची आणि म्हाताऱ्या सदोबाची चौकशी करीत.

“काय साळुंकी, पेरिनबाई आमाला बोलत होती; तेचा फूल तुमाला आता पसत नाइ म्हणून !”

“राम राम जी, नाइ पर दोन दिस झाल सदबाला जरा बरं वाटत नव्हतं नव का, म्हूनशान् पेरिनआईकडे...” साळुंकी डोकीवर पदर ओढून अदबीने पेस्तनबाबाला उत्तर देत होती. पण तिचं वाक्य पुरं व्हायच्या अगोदरच पेस्तनबाबा उद्गारले,

“अरे काय झाला आहे तेला...”

पण सदोबाच पेस्तनबाबाचे शब्द ऐकून बाहेर आला होता. त्यानें पेस्तनबाबाना रामराम करून म्हटलं,

“वाइच जरा परवांपासून ह्ये अर्ध शीर ठणकतया.”

“अरे, सीर काय ठणकतो. तुम्ही म्हातारा माणूस घरात फार बसते. जरा फिरायला जावा संध्याकाळीं. आमी पेरिनबाईला बी हेच सांगते कीं संध्याकाळीं फिरायला जावा. झेने खूप खावा. साळुंकी चांगला रांधते कां नाही ? एक राजाची गोष्ट माहीत आहे ना. ते राजाला चार बायको होती. तेने एक दिवस वजिरला जेवायला बोलावला अने त्याचा बायकोंना सांगतला...”

पेस्तनबाबांची ही फेरी आठवड्यातून एकदा दोनदा तरी तुक्याच्या घरीं थायचीच. घरात म्हातारा सदोबा आणि साळुंकी हीं त्यांना भेटलीं

नाहीत अस क्वचित्च व्हायच. कारण, विठोबा रखमाईच्या कुपेनें तुक्याला, आणि तुक्यामुळे विठूला दोघानाही तेथे धरणावर काम मिळाल होतं. त्यामुळे म्हाताऱ्या सदोबाला किंवा सालुकीला कामावर जाण्याची नि मोल मजुरी करण्याची जरूरी भासली नव्हती. भगतपूरच्या घरांतल्या भाड्याकुंड्यानींच सालुकीन आपल तट्ट्या-पण्याच खोपटं सजवळ होतं. चकाकणारी पितळेची स्वच्छ भाडीं एका कोपऱ्यात नीट लावून ठेवलेलीं नि त्याच्या जवळच शिधा सामग्रीचे डबे नि पिशव्या; भिंतीवर कपडे टागलेले आणि छपरापासून खाली लोंबणारे काद्याचे मोठे छुपके. जितक्या समाधानानें भगतपूरचा जोधळा म्हाताऱ्या सदोबाच्या कुटुंबाने पूर्वी पिकवला नि खाल्ला तितक्याच समाधानाने आजही तुक्याच कुटुंब मजुरीच्या पैशावर भाजलेली सालुकीची भाकरी खात होतं. प्रथम प्रथम भगतपूरच्या जुन्या ओळखीपलीकडे त्या कुटुंबाला कुणी सोबत नव्हत. पण हळू हळू नवीन स्नेहाचे धागे धरणापुढे आपाततः एकत्र आलेल्या कुटुंबात जणू लागले. तरीही, विठूचा आणि पलीकडच्या खांपटातील शिंद्याच्या येसूचा विचार सालुकीच्या मनात एकत्र होऊन यायचा तेवढा अपवाद सोडल्यास एकंदरीत तुक्याच कुटुंब फारसं कुणाच्या पाशात अडकल नव्हतं.

सकाळ झाली की न्यहारी करून तुक्या आणि विठू आपआपल्या कामावर जायचे. दुपारीं बारा वाजतां जेवायला फक्त विठूच घरीं यायचा. तुक्याच जेवण पेरिन्बाईकडेच होत असे. रात्रींच जेवण मात्र सर्व कुटुंबाच एकत्र व्हायचं. म्हणून म्हातारा सदोबा रोज सध्याकाळीं धरणापुढील भाजी-बाजारात भाजी विकत घ्यायला मुद्दाम स्वतः जायचा. तेवढंच त्याला समाधान की, तुक्या-विठूच्या जीवना. आपण अगदींच अडगळ म्हणून नाहीं. सध्याकाळीं तुक्या-विठू घरीं यायचे तेव्हा आपल्या तट्ट्या-पण्याच्या खोपट्याच्या एका कोपऱ्यातला अंधार स्वैपाकाच्या चुळीतला जाळ नाहीसा करीत

आहे, दुसऱ्या कोपऱ्यात सालुकी वालाच्या शेगा निवडते आहे, किंवा वागीं चिरते आहे, दाराच्या एका बाजूला बसून म्हातारा सदोबा सालुकीशीं शिळोप्याच्या गप्पा मारीत रोज मुलाची आणि नातवाची वाग पहात आहे; आणि त्या सर्वोवर एक मिण् मिण् दिवा अधुक प्रकाश पाडीत आहे; अस ठरलेल दृश्य त्यांना रोज दिसायचं.

म्हाताऱ्या सदोबाच्या वस्तुतः परिणामशून्य आणि असहाय अशा आशीर्वादाच्या छत्राखालीं सजवलेल, तुक्याच्या ताडपत्री खोपटातल कौटुंबिक चित्र ! त्यात जितक अजाण समाधानाच कारुण्य होतं तितकंच त्या धरणा-खाली बसलेल्या उपऱ्या गावात यदृच्छया एके ठिकाणीं जमलेल्या नाना तऱ्हेच्या लोकांच्या सामुदायिक जीवनाच्या चित्रातही होत. त्या दोघाच्याही भावी भाग्याची रूपरेषा भगतपूरच्या धरणावर सीमेंट कॉक्रीटने बाधली जात होती. पण धरणाखालील सामुदायिक जीवनात त्याची तादश जाणीव फारशी दिसत नव्हती. सूर्य अस्ताला जाऊन अधार पडला म्हणजे धरणाखालील शेंकडो ताडपत्री खोपटातून नि कच्या झोपड्यातून प्रथम धूराच्या लडी उलगडत उलगडत, स्वैर वेढोळ्यानीं अंतराळात चढायच्या; नंतर एका मागून एक अंधुक दिवे लुकलुकायला लागायचे ! पण धरणाखालील सामुदायिक जीवनाचं खरं प्रतीक ह्या विस्कळित दिव्यानीं व अस्ताव्यस्तपणें पसरणाऱ्या धूरानें निर्माण केलेल्या झालरीत नसून तेथील वस्तीच्या बाजार-पेठेच्या पटात होतं.

त्या बाजार-पटात अनेक दृश्ये होती. भोळारामचं 'हिंदु हॉटेल' किटसन् लाइटच्या प्रकाशात एका बाजूला लखलखत होत. त्यात काहीं लोक हौशीखातर जिन्हालौल्य पुरवायला आले होते.

“एक पावणा कप अन् एक प्लेट भर्जी,” असं गिन्हाइकान म्हटलं कीं, खाद्यावर मळकट फडकं टाकलेला छोकरा दोन मिनिटात त्या गिन्हा-

इकाच्या पुढील संगमरवरी दगडाच्या गुळगुळित पण चिकट टेबलावर “ हं एक पावणा कप अन् एक प्लेट भर्जी ” असा ललकार देत ते पदार्थ आणून ठेवी. आणि लगेच:

“ एक सोडा लिंबू ”.....“ ह एक सोडा लिंबूऽ”

“ एका बटाटावडा अन् चार उसळीं.”.....“ हं एक बटाटावडा अन् चार उसळीं ऽ”

“ दोन नानकटाई अन् दोन गरम चहा.”.....“ दोन नान कटाई, दोन गरम चहा ऽ”

त्या ‘ हिंदु हॉटेल’च्या बाजूनेच शिराळणीच पान विडीच दुकान मिण् मिण् दिव्याच्या प्रकाशात डोकावत होत. त्यापुढे एकामागून एक मागण्या उमटायच्या.

“ दोन पाढरा हत्ती...”

“ चार मसाल्याच अन् एक साधा इडा.....”

“ अरं शिराळणी, किती वकुत झाला उभा हाय मी. यक विड्याचं बडल दे की...”

“ एक पान और एक तबाखू लाव.....”

भोळारामच्या ‘ हिंदु हॉटेल’च्या समोरच भगतपूरच्या गुलाब वाण्याने आपलं किराणा मालाचं दुकान थाटल होत. त्यात डिटमार कदीलाच्या प्रकाशात गुलाबवाणी आणि त्याचा भाऊ हिरामण गिऱ्हाईकाना माल देण्यात दंग होते. धान्याचीं, साखरेचीं, गुळांचीं पोतीं; गोड्या तेलाचे लिंबुजिबित, ओलसर आणि मळकट डबे; पिवळसर पांढऱ्या तुपाचा वास; तांबूस, काळ्या, पांढऱ्या पिवळ्या, रंगाच्या दाण्यांनीं नि डाळींनीं भरलेले कांचेचे डबे; आणि निरनिराळीं तांब्यापितळेचीं मापे व एक लहान नि एक मोठी तराजू; अशा

वैभवात गुलाबवाण्याला भगतपूरची आठवण झालीच तर ती म्हातान्या सदोबाच्या एकाद्या खोचदार प्रश्नाने :

“ काय गुलाबशेट, इक्की कशी काय हाय ! ”

“ चाललय कस तरी सद्बा. पोटाला भाकरी मिळते बस. ”

“ अरे मला इसरायाच होत की, गुलाबशेट. त्यो कासम म्हणत व्हता तुमचं देण हायना त्येवर व्याज जरा कमी व्हइल का म्हून इच्यारा तुमास्नी. ”

“ हे पहा सद्बा, ह्या दुकानाला बी पैसा कमी करून मी त्याची गरज भागवली अन्— ”

“ वो शेट, शेट वो ! वो ऽ शेट, भिकारणीला काइ द्या वो ऽ शेट... ”

धरणाखालच्या वस्तीत अनेकरगी फाटकीं, बिटकी लत्तरं अंगाभोवतीं गुडाळलेल्या किंवा न गुडाळलेल्या विटबित देहाच्या भिकान्याचा ताका आपल्या ओंगळ पण केविलवाण्या दारिद्र्याचं प्रदर्शन माडीत, किंवा पोटाची खळगी आणि हाडाची झोळी कशीबशी लपवीत इतस्ततः विसरून भ्रमण करीत होता. गुलाबशेटच्या सुवर्णभूमीच तें एक अपरिहार्य आणि अगातुक, निर्लेज्ज आणि ओशाळलेलं, विद्रूप आणि विदारक अस लेण धरणाखालच्या वस्तीलाही लाभल नसत तरच नवल !...

रात्रीचे नऊ वाजायला आले कीं हा सगळा गजबजलेला बाजार शांत होऊं लागायचा. धरणावरील मजुरीचं काम आणि बाजारांतील जरूरीच्या वा हौशीच्या खेपा किंवा सफरी याच्या परिघातून करमणुकीकरितां बाहेर पडायलाही त्या उपन्या लोकवस्तीला वाव असे. त्याच्या करमणुकीच स्वरूप बव्हंशीं सामुदायिकच होतं. त्यात मधल्या पटागणात बसून पोपटाच्या अजाणपणानें टाळ मृदुंगाच्या साथीबरोबर अभंगाचे पडसाद उठविणारे गट होते—

—“काहीं न मागे कोणासी । तोचि आवडे देवामी ॥
 देव तयासीं म्हणावें । त्याचे चरणीं लीन व्हावे ॥
 भूतदया ज्याचे मनीं । त्याचे घरीं चक्रपाणी ॥
 नाहीं नाहीं त्या समान । तुका म्हणे मी जमान ॥”—

त्या गटाप्रमाणेच सुट्टीच्या दिवशी कुस्त्याचे सामने खेळणारे छोटे पहिलवान आणि ते पहाण्यास अहमहमिकेने गर्दी करणाऱ्या प्रेक्षकाच्या झुज्याही होत्या. ह्या दोहोंचाही कंटाळा आला तर भगतपूराहून आपल्या भावाला बरोबर घेऊन धरणाच्या पायथ्याशी मराठ्याच्या भूतकाळाला आळवणारा, खज्या आवाजाचा आधळा गोविंदशाहीर त्याच्या मनोवृत्तीना उत्तेजित करायला होताच. ही पहा डफावर थाप बसली आणि शब्द थरारले :

—“थोर मांडली रणधुमाळी । अगदींच बसली मग कांठाली ।
 फौज पसरली रानोमाळी । लाखोलाख तलवार झळाळी ”—

अशा रितीने वीररसाचा उत्कर्ष साधीत आधळा गोविंदशाहीर त्या अडाणी लोकाना काहीं वेळा क्षणभर पुलकित करायचा, तर इतर वेळा गिरिजा नायकीण आपल्या नाजुक गळ्यातून फेंकलेल्या लावणीच्या अवखळ पण कोमल लहरींनी तेथल्या श्रमजीवि श्रोत्याच्या मनावरला शिणाचा पापुद्रा हळूच काढून टाकून त्याचं शृंगाररसानें रंजन करायची. तिच्या डोळ्याची, गळफास ओढणारी नजर श्रोत्यावर फिरकली कों टाळी पडायची आणि धुंद हवेला मुराची नखरेल किनार लागायची—

—“अबलख पंचकल्याणी घोडा पळतो जी ”

रात्री बारा वाजायला आले कीं मग मात्र अफाट आकाशाखाली त्या उपन्या गांवाचा तो इवला रातकिडा निःशब्द व्हायचा.

आणि मग फक्त धरणाने बाधलेल, धरणाच्या भिंतीवर हापटणारं पाणी आणि भल्या मौढ्या लोखंडी नळातून खाली उतरत धबधबणार पाणी याचा अस्फुट साद दगडविटा; लोखंड, पोलाद, लाकूड व सीमेंट कॉक्रीट; गर्वती ताळ्या आणि लोखंडी पत्रे; पठार आणि पर्वत, वरच्या पाढऱ्या चादण्या आणि खालची हिरवी पिवळी पान; याना मधून मधून यायचा !

धरणाच्या बाधलेल्या भिंतीवर आपटणाऱ्या पाण्याची धप् धाप् धाप् धप्...!

आणि नळातून वहाणाऱ्या पाण्याची भरदार, खोल, गूढ धब् घोऽ, घोऽ धोऽ धब्...!

त्याबरोबरच नीट कानोसा घेतला तर तुक्याच्या ताडपत्री खोपटातील चार साडेतीन हाताच्या शिथिल देहातील, चार आमटीच्या वाळ्याएवढ्या हृदयातील बारीक पण स्पष्ट टक्, टक्, टक् टक्...!

धप् धाप्, धप् धाप्, टक् टक्, टक् टक्...

धब् घोऽ, धब् घोऽ, टक् टक्, टक् टक्...

धप् धाप्, टक् टक्, धब् घोऽ, टक् टक्...

*

*

*

धरणाखालच्या जीवनात सुरवातीला थोडंसं अस्वस्थ वातावरण होत होतं. एकदा भगतपूरच्या शामरावानें तिथें सत्याग्रहाचा प्रयोग केला. विठूबरोबर सीमेंट काक्रीट वहाणारा दगडू गोळी लागून मला. पण एकंदरीत थोडक्यावरच भागलं. दुसऱ्या एकदा वर्कशॉपखेरीज इतर सर्व मजूरांनीं संप केला. विठूही घरी राहिला. पण तुक्या पेस्तमबाबाकडे नेहमींप्रमाणें क्रामाला गेला. दुसऱ्या दिवशीं तुक्याला एक दिवसाची रजा किंवा सुट्टी म्हणा

मिळाली आणि इतर मजूराबरोबर विटू धरणावर सीमेंट काक्रीट वाहाण्याच्या आपल्या कामाला लागला.

त्यानंतर मात्र पेस्तनबाबाच्या वजनाने आणि शिफारसीने धरणावर काम करणाऱ्या प्रत्येक लहान मोठ्या मजूराला नि कारागिराला दर शनिवारी न चुकता मजुरी नि पगार मिळायला लागला.

*

*

*

एक दिवस दुपारीं फिरतां फिरता म्हातारा सदोबा एका गारुड्याचा खेळ पहायला बाजारात थाबला. गारुड्याने गुड्गुड करून आपल डमरूसारख वाद्य वाजवले, आणि तो निरनिराळे जादूचे किंवा नजरबंदीचे प्रयोग करून लागला. धरणाखालचीं कितीतरी मुलं त्याच्या भोवतीं जमा झालीं होती. काहीं निरुपयोगी लोकही जमले होते. काहीं उद्योगाच्या चक्रातून दोन क्षण विसावा घेणारे लोकही थाबले होते. म्हातारा सदोबा कुतुहलाने पहात होता. गारुड्याने आपल्या पोतडीतून एक आंब्याची कोय काढली, आणि पुन्हा एकदा गुड् गुड् करीत डमरू वाजवून ती कोय एका टोपलीखालीं झाकली. म्हातारा सदोबा लहान मुलाच्या इतक्याच उत्कटेने हे सर्व न्याहळीत होता. गारुड्याने मधून मधून त्या कोयीला पाणी घालण्याचा बहाणा केला, आणि सभोवतालच्या मडळींना उद्देशून भाषण केलं कीं त्या कोयीतून आंब्याचं झाड पाच मिनिटात फळासह वर येईल म्हणून. म्हाताऱ्या सदोबाला माहीत होतं कीं, पांच मिनिटात कुठलंच रोप त्याच्या शेतात उगवलं नव्हतं. आणि गारुड्याने काहींही केलं तरी पाच मिनिटात आंबा उगवून फळ धरीत नाही. गारुड्याने टोपलीखालीं पाणी घालण्याचा आणि वाकून पहाण्याचा, भाषणाचा आणि डमरूच्या गुड्गुडण्याचा सपाटा चालविला होता. थोड्या वेळाने त्याने टोपली उचलली आणि म्हातारा सदोबा पहातो तों खरोखरच एक आंब्याचें लहान कोंबळ्या पानाचें रोपटें तिथे आलें होतें. म्हातारा सदोबा आनंदाने

हसला. तो इतक्या तन्मयतेनें गारुज्याची करामत पहात होता कीं, शेजारीं उभो असलेली शिंद्याची येसूही त्याला दिसली नाहीं. पण गारुज्याने केलेली नजरबंदी सपताच त्याला ती दिसली.

“लहू खूप झाल्याती वायट आबा उगवला पाहून, म्हातारबा !”
येसू कौतुकाने हसत हसत म्हणाली.

“हा, गंमत हाय नाई ! अन् कैरीबी लागलीया !” म्हातारा सदोबा आपल्या तद्गतून जागा होऊन, या खाद्यावरच धोतर त्या खाद्यावर टाकीत उद्गारला.

*

*

*

*

अन् रात्र आली.

—धप् टक् धाप् टक्, धप् टक् धाप् टक्...

टक् घोंऽ टक् धब्, टक् घोऽ टक् धब्...

घोऽ धप् टक् धाप्, टक् धब् धप् घोऽ...

धब्,—

टक्,—

घोऽऽ—

— ६ —

महिन्यामागून महिने गेले. धरणाची भित जसजशी उच होत होती तसतशी बाधलेल्या पाण्याची खोली वाढत होती. धरणावर काम करणाऱ्या विठूला आता भिकू, नामदेव, आणि त्याचे मित्र त्या पाण्यात जलक्रीडा करताना दिसत नव्हते. हळू हळू भगतपूरचा वड पाण्यात अदृश्य झाला. त्या नंतर विठोबाच्या देवळाच्या शिखरावरून धरणाने बाधलेलं पाणी गेल. अगदी शेवटी, बाधलेल्या पाण्याने भगतपूरच्या अस्तित्वाची उरलेली एकच एक भौगोलिक खूण असे जे गंजलेल्या मोडक्या पत्र्याचे सार्वजनिक संडास, तेही गडप केले. विठू आणि त्याचे सहकारी वाढत्या पाण्याचा हा उर्ध्वगामी विकास रोज नियमाने स्वतः नोदीत आणि त्यातील निरनिराळे टप्पे बारकाईने आणि काळजीपूर्वक इतरांना दाखवीत.

रात्र अंधारी होती, पण आकाशात ढग नव्हते. विठू धरणाच्या भिंतीवर एकटाच उभा होता. त्याचा आणि त्याच्याप्रमाणेच मजूरी करून पोट भरायला आलेल्या, धरणाखालील उपन्या लोकवस्तीचा त्या धरणाशी आणि तेथल्या धरणीशी जमलेला ऋणानुबंध आठदहा दिवसातच तुटणार होता. विठूच्या समोर धरणाने बाधलेलं पाणी अस्ताव्यस्तपणे लोळणाऱ्या

वाघाप्रमाणे धरणी मातेच्या अगावर पसरल होत. त्या पाण्यात कृष्णामाई गुप्त झाली होती. तिचा मागमूसढी नव्हता. भिकू, नामदेव वगैरे अर्भकांनी तुडविलेल कृष्णेच नितळ हिरव पाणी हरपल होत. विठूच्या समोरच अवाढव्य पाणी काळभोर होतं. त्या पाण्याच्या दृष्टीत राक्षसाची रंग होती; मुठीत अजस्र शक्ति होती. कृष्णामाईच्या पात्रातली शिपलेगोळ्याची रंगित आणि शिल्पित फुलमाया अदृश्य झाली होती. रोज ते बाधलेल पाणी पहाता पहाता मेलेली विठूची नजर आज त्या पाण्याच्या विस्तृत पृष्ठभागावरून अचानक बिचकून मागे फिरत होती. आकाशात चादण्या होत्या, त्याच्या स्पष्ट प्रकाशात ते बाधलेल अजस्र पाणी क्वचित् अगदीं सथ असायचं; पण लगेच क्षणार्धात वाऱ्याच्या लहरीबरोबर लाटाच्या असख्य भरदार माना फुगून गर्दनगिरी खेळू लागायच्या; नि त्या पाण्यातून भीषण स्नायूची पीळदार मस्ती सुरू झालेली दिसायची. दणकट घोषावात ते बाधलेल पाणी आपल्या अमानुष कैफी धुदीत धरणाच्या भिंतीशीं टक्कर देत तुबळून हापटत होतं आणि परत जाऊन पुन्हा टक्कर घेत होत. त्या अफाट पाण्याच्या भोकरापेक्षा सहस्रपट मोठ्या डोळ्याच्या विरुपाक्षी कटाक्षाने विठूची मेलेली नजर जिवंत व्हायची; पण तिची पापणी त्या पाण्याच्या बेडर, अंदाधुद आणि भेसूरपणें आढ्वान देणाऱ्या नजरेला दृष्टी भिडवताना मात्र लवत होती, बिचकत होती.

धरणाच्या भिंतीवर विठू स्तब्ध उभा राहून समोर पसरलेल्या बांधलेल्या पाण्याच्या अमर्याद ऊर्ध्वस्वर आणि जिवत खळखळाटाकडे मारून गेल्याप्रमाणे पहात होता. वरुणाचं तें अथाग विराट स्वरूप आपल्याच मगरूर पण विरोधित अशा अचाट सामर्थ्याकडे गर्वाने पहात काळ्याभोर हिरव्या ओठानीं उन्मादित हास्याचे बिकट फवारे फेसाळीत, उडवीत होतं. त्या दृश्याने विठूच्या मनाची इतकी पकड घेतली की त्या बाधलेल्या पाण्यानें गिळंकृत केलेल्या दोन ओळखीच्या जीवांची आठवणही तो विसरला. समोरील

लाटाच्या सुस्त पण उग्र मगरी जशा चांदण्यांच्या प्रतिबिंबानी विणलेल्या जाळ्यातून माना मुरगाळीत बाहेर पडायच्या, तशी विठूची नजर दबकायची नि त्या लाटा-मगरींचा मदोद्धत वास हुंगीत परत फिरायची. असं एकदा झालं, दोनदा झालं की विठू आजूबाजूला बघायचा, आणि त्याच्या गभीर चेहेऱ्यावर अनेक प्रश्नचिन्हांचे पडदे पडायचे. त्या बांधलेल्या पाण्याने विठूची नजर बांधली, पण स्वतःच्या दृष्टीचा रोख त्याला लागू दिला नाही. खंडू मास्तराच्या हाताखाली उनाडक्या करणारा विठू, भगतपूरात भूतचंडुकाच्या गोष्टींची टर उडवणारा विठू त्या बांधलेल्या पाण्यासमोर ठिसूळ, गोगलगाय बनला नाही हे खरं. पण, धरणापलीकडील पंचक्रोशीच्या भूमीवर स्वार होऊन उद्दामपणाने गुरगुरणाऱ्या त्या बांधलेल्या पाण्याच्या पंजावरील रेषा विठूला वाचता येईनात. पंचमहाभूतापैकी एकाच्या विशाल मंत्राने आपल्या फक्त एका मुठीत दाबून धरलेली इतकी अजस्र शक्ति विठूने पूर्वी कधीच अनुभवली नव्हती. तिच आकर्षण मनोहर आणि भयानक होत.

इतक्यात एका उसळत्या लाटेन वर उडवलेल पाणी विठूच्या पावलांवर पडलं. त्याच्या गार स्पर्शाने विठूच्या मनावरची मोहिनी उतरली. त्याने एक खुला श्वास घेतला. आणि पाठीमागे वळून धरणाखालील मिणू मिणू दिव्यांचे असंख्य रोमांच उभे असलेल्या वस्तीकडे दृष्टी फेकली. नंतर तो धरणाच्या भिंतीवरून खाली उतरला आणि आपल्या घराची वाट चालू लागला.

चालतां चालतां तो शिद्यांच्या खोपटावरून गेला. पाय पुढे सरकले तसे त्याचे मन मागे वळलं आणि येसूच्या विचाराशी न कळत खेळू लागलं. येसूची ओढ त्याला धरणावर आल्यापासूनच लागली होती. कधी कधी त्याच्या टणक् स्नायूंत विचार येऊन जाई...!

रेल्वे स्टेशनवरच्या वेटिंग रूममध्ये चार घटका प्रवासी एकत्र येतात नि आपआपल्या गाड्या प्लॅटफॉर्मला लागल्या की परत त्यांची फाटाफूट होते. अटश्याच्या वाटेवरील धरणाखालच्या धर्मशाळेत वस्तीला आलेले लोक असेच चार घटकानी नाही तर चार दिवसांनी पागणार होते. धरणाखालच्या खोपटाच्या शिबिरात थोडावेळ विश्रांतीला आलेले जीवनाचे बारगीर आपल्या संसाराचा छोटा पसारा आवरून पुढच्या लढाईवर निघणार होते. पंढरपूरच्या वारकऱ्याच्या यात्रेतला एक टप्पा सपला आणि त्या टप्प्यातले ऋणानुबंध सपले ! आता दुसरा टप्पा ! पोटापाण्याच्या निमित्ताने ऋणानुबंध जमले ते पोटापाण्याच्या निमित्तानेच तुटणार. धरणाखालच्या चार फर्लांग चौरस धरणीने जिला औटघटका पोटाशी कवटाळल तीच प्रजा तिच्या कुशीतून एकेक बाहेर पडू लागली.

जहाजावरचा कप्तान जस जहाज सगळ्याच्या शेवटी सोडतो तसच भगतपूरच्या धरणाचे मुख्य कंस्ट्रक्शन इंजिनिअर मि. पेस्तनजी दादाभाई धरणाखालची सगळी वस्ती उठून जाईपर्यंत तिथेच रहाणार होते. त्यामुळे तोपर्यंत तुक्याही तिथेच रहाणार होता. पण इतरानी निरोप घ्यायला सुरवात केली होती :

“आदाब अर्ज जी. मैं अभी कल यहासे चले जाना चाहता हू.”

“अरे ह्यो कासमभाई आलाय तुक्या, रामराम कराया,” सदोबा म्हणाला, “अन् कवा जाणार कासम ?”

“कल शामको. आजही जानेवाला था. लेकिन मेरे बीबीका चचा यहा आके उसको और लडकेको अपने घर ले जाना चाहता हैं. और. वो आज किसी वजायसे आ नहीं सका. कल सुबहा आयेंगा. फिर मैं बंबई.....”

“राम राम, कासम. काय अब्दुल ठीक हाय ?” तुक्याने विचारलं. “अन् म्या ऐकल मुबईला जानार तू म्हून. पर तकड खालीं वर्कशाप व्हणार हाय तकड तो हरि मिस्त्री म्हणाला तुला जाया पेस्तनबाबानी सांगितलय.”

“हां भाई, पेस्तनबाबाकी मर्जी है. लेकिन खुदा जाने....”

एक दिवस गणू पाडू आणि मैना आली. घरात तुक्या आणि विटू नव्हते. फक्त साळुकी आणि म्हातारा सदोबा बसले होते.

“राम राम सद्बा, कस काय ठीक हाय ना ?” मैना म्हणाली.

“ठीक हाय, मैना. कुठ जानार तू अन् गणू ?”

“हेंचा इच्यार काइ अजून ठरत नाइ. गोठवडीस निरोप आला व्हता की कोड्डशेटची जमीन इकाया काढलीय. तवा म्या म्हटल आपल शेताच पैसैं ठेवलंय ते अन् त्यात मी माझ्या गोठ पाटल्याची भर घालीन अन् अपुन त्ये जमीन घेऊ. ह्यो मजुरीपाईं वणवण करण्यापक्षा यक ठिकाणी बसून पोटाला दोन मिळतील सत्तेचे घास अन् पोराबाळासनी बी सोय व्हइल.” मैना म्हणाली.

“त्ये खरं सद्बा, पर ती जमीन जरा कसाला कमी हाय.” गणू म्हणाला.

“मैना, गोदीला नाय आणलं ? हे लिमलेटची वडी तिला घेऊन जा.” साळुंकी म्हणाली. “अन् गोदीच्या लग्नाला पन् अमासनी.....”

अशीच भगतपूरची जुनी ऋणानुबंधी त्याचप्रमाणे धरणाखालची नवी ऋणानुबंधी मंडळी येऊन तुक्याच्या कुटुंबाचा निरोप घेऊन गेली. काशी आणि तिचा नवरा, बहिरू लोहार, रामजी पाटलाचा मुलगा हरी

वगैरेपैर्का कुणीही म्हातान्या सदोबाला विसरले नाहीत. एक दिवस शिद्याची येसू आणि तिची आई आली.

“ये की येसू, बैस अशी हिय,” साळुकीने येसूला जवळ घेऊन म्हटलं.

“राम राम सद्बा,” येसूची आई म्हणाली, “आमचं ठाण सपल. कुठं नेतोय इठोबा आता कुणास ठाऊक ! अन ही इकडन तकड अन् तकडनं इकड कर्म कटकट ! कुठ बी बुड रहायच नाई एक ठिकानला !”

“इठोबा काय येसू मागल तकड नेईल ! खरं की नाय येसू ?” म्हातारा सदोबा उद्गारला. त्यातला ध्वनि येसूच्या आणि तिच्या आईच्याही लक्ष्यात आला. येसू लाजून हसली. इतक्यात विटू बाहेरून आला. येसूला पाहून त्याच्या स्नायूना आनंद झाला. तो त्याने फक्त अदबीने येसूच्या आईला राम राम करून दाखविला.

“पन् तुमी अन् साळुकी पदरात ध्याल तवा ना !” येसूची आई म्हातान्या सदोबाला म्हणाली.

“मी कोन हाय बा ! काय इटू तयार हायस ?” सदोबा म्हणाला. “इटू तयार असला की झाल. काय साळुके, खरं ना ? पर् तुमी अन् लक्ष्मण कुठ जानार ? मुबईला ?”

“नाइ बा, येसूची थोरली बहिण हाय ना शितळगावाला तथं चार दीस रहायचा बेत हाय. अन् मग जमल तकड. इण्णूची शाळा बी पहाया.....”

शेवटीं गुलाबवाणीही म्हातान्या सदोबाकडे येऊन गेला. त्याला निरोप देतांना म्हातारा सदोबा म्हणाला—

“राम राम, गुलाबशेट. पर् तुमची आमची भेट व्हडलच ना पुन्हां ?
इजेच्या गावला बी किराणा मालाच दुकान लागलच की. येणार ना तुमी
तथं ?”.....

‘इजेचं गांव !’—

ह्या ‘विजेच्या गावा’चं चित्र धरणाखालून पागापाग होणाऱ्या लोकांच एक अस्पष्ट स्वप्न होतं आणि त्याच्या वैभवाकडे आशाळभूत नजरेने प्रत्येक धरणाखालून काम सुटलेला मजूर-कामगार पहात होता. हें ‘विजेच गाव’ भगतपूरच्या धरणापासून सात आठ मैलावर वसणार होत. धरणाच्या भितीने बाधलेले पाणी पाच सहा अवाढव्य लोखंडी नळातून दर क्षणाला वाढणाऱ्या वेगानें उतरवून सात आठ मैलावर आणल जात होत. धरणाची भिंत इकडे जसजशी वर चढत होती तसतस तिथून सात आठ मैलावर निर- निराळीं यत्रे जमवून त्याची इमारतींत प्रतिष्ठापना होत होती.

धरणाखालच्या आपल्या खोपटातला प्रपंच तुक्याही इतराच्या बरोबर गुडाळणार होता तो ह्या ‘विजेच्या गावा’ च्या दिशेने जाण्याकरिता. त्या ‘विजेच्या गावा’ वर ‘एम्. एच्. ई.’ ने नेमलेला नवा मुख्य इंजिनिअर हा पेस्तनबाबाचा एकेकाळचा सहाध्यायी नि मित्र होता. तुक्याने जेव्हा पेस्तनबाबा आणि पेरीनबाईंबरोबर मुंबईला जाण्याबद्दल फारशी आतुरता दाखविली नाहीं तेव्हा पेस्तनबाबानें त्याची सोय ‘विजेच्या गावा’ वर नेमलेल्या मुख्य इंजिनिअरकडे लावली. पण ‘विजेच्या गावात’ तुक्याला नोकरी मिळाली तरी फक्त साळुंकी आणि म्हातारा सदोबा याचा प्रश्न सुटणार होता. विठूचा प्रश्न त्याशिवाय होताच. अंग मोडून काम करण्याची विठूला संवय होती. पण ‘विजेच्या गावा’ त अंग मोडणाऱ्या कामापेक्षां डोकं शिणवणाऱ्या कामाचीच महती अधिक होती. भगतपूरच्या आपल्या शेतांवर भर दुपारचं ऊन डोक्यावर घेत विठू आनंदानें राबला

असता. जमिनीच्या नागरलेल्या चरातून इवलाली हिरवी रोपटीं डोकीं वर काढू लागलीं म्हणजे ज्या हातानीं त्याच बी पेरल त्या हातानींच त्याच्या टवटवणाऱ्या मऊ पानाना स्पर्श करतांना जो आनंद त्याला मिळाला असता त्यात अर्धी मुर्धी मीठभाकरही त्याने गोड करून घेतली असती. पण ते सृजन-समाधान नाही, तर जिथे मजूरी अधिक मिळेल तिथे जाऊन आपलं प्रापचिक नशिब पारखाव असं त्याला वाटे. 'विजेच्या गावा'त कुठल तरी काम करीत जन्मभर रहायच हा विचार त्याला पसत पडेना. उलट, अधिक पगार तिथ मिळवायचा तर स्कू कशाला म्हणतात आणि स्विच् कशाला म्हणतात ह्याचीही विठूला फारशी कल्पना नव्हती. धरणाखालच्या वर्कशॉपमध्ये एका चामड्याच्या पट्ट्याखाली वेगाने फिरणारं चाक किंवा रस्त्यावरचं खडी बसवणारं एंजिन आणि सीमेंटची चक्री एवढ्याच यात्रिक उपाधी-उपकरणाशीं त्याचा परिचय होता; आणि तोही दुरून अचंबा आणि भीति याच्या संमिश्र कुतूहलाचा ! यंत्रयुगात शिक्षणाच्या अभावी विठू पोटापाण्याच्या प्रपंचात नादान ठरत होता. पण, त्याचबरोबर त्याच्या अंतःकरणांत जीवनाचा बीट येण्याऐवजीं एक विलक्षण असमाधान मात्र एकसारख वाढत होतं. धरणा-वरची शेवटची मजूरी घेऊन विठू जेव्हा बेकार झाला तेव्हा त्याची वृत्ति अत्यंत अस्वस्थ झाली. तो हताशपणे दुबळा बनला नाही याचं कारण त्याच्यावर अजून म्हाताऱ्या सदोबाचं आणि साळुंकी-तुक्याचं छत्र होतं. पण तारुण्यानें बहरलेलं मन आणि मजूरीच्या भावाने उल्लासिलेले स्नायू त्या छत्राच्या सावलीबाहेर दृष्टी फेकू लागले होते. भगतपूरच्या जमिनीनें पोसलेला पिंड बेंबीची नाळ तुटून नव्या जगांत येऊन पडला होता ! आणि त्याच्या भावी वाढीची त्यालाही कल्पना नव्हती !

“कबूल हाय. इटू.” तुवया भाकरीचा घांस घेत म्हणाला. “तूं म्हणतोस त्थे समदं खरं हाय. पन् त्थेची गोष्ट आतां करून काय फायदा

हाय ! बरं घरची जमीन कराया मिळली तर कुणाला नको हाय ! अन् तुझा जीव इकता असल जमिनीवर तर पाहू मिळते का कुठे. खर की नाय, बाबा ?”

“हं. इठूची इच्छा असल तर घेऊ की जमीन. भगतपूरच्या जमिनीचा पैसा हाय. पर मग एकदा नीट इच्यार करुन घ्यावा. पस्ताया नको मग.” म्हातारा सदोबा म्हणाला.

“माज काइ नाय. पर मी पेस्तनबाबाला सागून चुकलो हाय. अन् शिवाय, जमिनीवर माजा काइ बी उपयोग नाइ, इठू. तू अन् बाबा मिळून करणार असाल पुन्हा जमीन...”

“अन् तुमी इजेच्या गावला रहानार तवा मी बी तिथंच रहानार.” साळुकी म्हणाली. “अन मग बाबा अन् इठू समद कसं देखनार ? म्हून म्हनत्ये इठू तूं यकदा लगिन करून घे. नव्ह कां बाबा ? येसूचा अन् इठूचा जोडा कसा इठोबारकमाई सारखा हाय.”

“मायची जवा तवा तीच गोष्ट. पर अदुगर पोटापान्याची येवस्था नाई अन् बाईल घेऊनश्यान काय करु ?” विठू म्हणाला.

“पर मग तुजा इच्यार तरी काय हाय ?” तुक्याने विचारल. “आमच्या पायीं तुला काइ तरास नको. नसल तुजी इच्छा इजेच्या गावाला येण्याची तर आमी काइ जबरदस्ती करतोय व्हय. पर तुज्या मनामंदी काय असल तें सांग अन् कर कीं तसं.”

“मी त्येच इच्यार करतुया, दादा. पर काइ नीट उमगत नाइ. इजेच्या गांवला येऊनशान् काइ फायदा दिसत नाय. जमीन बी इकत घेयाची पर आता जरा भीतीच वाटते. अन् जमीनींत बाबास्नी बी माज्या-संगं खटपट.” तुक्या म्हणाला.

“माजी नको काळजी, इटू—” म्हातारा सदोबा म्हणाला. अरं म्हातारं मानस पिकल पान—उद्या गळायच तर आज गळल. अन् यकदा इच्यार करुन बेत ठरवला म्हजे इठोबारकुमाईवर भार ठेवायचा अन् काम करायच. जनमभर जमीन करीत हेय केस काळ्याच पाढर झाल अन हेय हात राकट झाल. पर् अजूनबी तुज्यासंगत नागर धरीन कीं येळ आली तर. ”

“मी सागत्ये,” सालुकी म्हणाली, “इटूला जायचंय मंबईला.”

“व्हय रे इटू,” म्हातारा सदोबा म्हणाला. त्याच्या आवाजात न कळत थोडी हिरमुसत्याची झाक आली. कारण, त्याला वाटत होत कीं कदाचित् शेवटी विटू जमीन घेऊन द्या म्हणून म्हणेल आणि मग पुन्हा आपण शेतकरी बनून पेरणीकापणीच सुख अनुभवूं शकूं. पण विटूला मुंबईला जायचं म्हणजे आपल्या साऱ्या मनोराज्यावर विरजण. तथापि म्हाताऱ्या सदोबाने विटूला विरोध केला नाही. तो लगेच पुढे म्हणाला—

“आपण समद शेतकरी लोक यकच ठिकाणी बसून राहों. इटू मंबईला जानार असल तर जरा बाहर पडल घरच्या. त्ये बी अक्षी चागलं. तू अन् मी तुक्या, आता जुन व्हनार. पन् आपुन इटू परमानं इच्यार कराया होव. त्येची उमेद हाय. अन् त्येची उमेद म्हंजे नया पिढीची उमेद हाय. खरं की नाय, सालुकी ? ”

“पर मी कवा त्येच्या उमेदीला पायबंद घातलाय ? ” तुक्या म्हणाला, अन् त्येची खरंच इच्चा असल तर मी पेस्तनबाबाला सागतों. खुशीनं नेतील ते इटूला. ”

“पेस्तनबाबा लई चागल हायती. पर मला सव्त्र नोकरी करायची हाय. जुळलच असं मी नाय म्हनत. पर यकदा जाऊन तर पहावं. इथं मजूरी करीत बसायचं त्येपेक्षा काय नशिब निघालं मुंबईला तर निघालं. खरं की नाय, माय ? ”

“नशीब निघल नाय तर नाय,” सालुकीने उत्तर दिल, “पर चिता हाय ती तुज्या पर्कुतीची. मवईची हवा अन् पानी कुनाला मानवली तर मानवते नाइ तर...”

“नाइ तर परत यइल की तो,” सदोबाने आधार दाखविला, “घर तर हायच.”

- ७ -

मुंबई म्हणजे मनुष्य जीवनाचा एक अथाग सागर. त्यात विठू म्हणजे एक पाण्याचा इवलासा थेंब !

विठू मुंबईस येऊन राहिला तो भगतपूरच्या भावडू गोधळ्याच्या खोलीत. कुठे नोकरी करायची, कुठे पोटाला दान घास मिळवायचे याची त्याला यत्किंचित्ही कल्पना नव्हती. पण, मुंबईत कुणीही भुकेने मरत नाही अशी त्याच्या सुप्त मनातली एक जबर आशावादी कल्पना होती. आज ना उद्या कांहीं तरी काम मिळेल अशी त्याला खात्री वाटत होती. पण, कुठल्या तऱ्हेचे काम पहायच ह्याची त्याला स्वतःलाच फारशी स्पष्ट कल्पना नसल्याने तो भावडू गोधळ्याला किंवा भगतपूरच्या इतर सोबत्यांना काय सांगणार ? त्यांनीहि अर्थात् पहिले कांहीं दिवस नोकरी दाखविण्याचा फारसा त्रास करून घेतला नाही. विठूच्या मनांत मात्र त्यालाही न समजणारी अस्वस्थता धुमाकूळ घालीत होती. आणि म्हणून कसलाच फारसा कसोशीने विचार न करता तो मुंबई शहराच्या एकदर वातावरणाशीच फक्त मैत्री करण्यांत दिवस घालवीत होता. दिवसभर कुठेतरी भटकावं, कुठल्यातरी 'हॉटेला'त चहा घ्यावा आणि जेवावं आणि भावडू गोधळ्याच्या खोलीत रात्री झोपायला यावं

असा त्याचा कार्यक्रम असे. केवळ निरर्थक अस आयुष्य घालविण्यात, मुबईच्या अफाट जनसमर्दात अनोळखी अनामिकाच्या महत्त्वशून्यतेने वावरण्यात, त्याच्या मनाची बेचैन वृत्ती किंचित् स्थिरता अनुभवित होती. प्रवाहपतिताच जीवन आपखुशीने जगण्यात त्याला प्रवाहाच्या ओलाव्याची शातता जरी मिळत नव्हती, तरी एक प्रकारची बधिरसज्ञ सथता प्राप्त झाली होती. क्वचित् मात्र ह्या सथतेचा पापुद्रा निघायचा आणि मग प्रवाहाच्या ओलाव्याची विलक्षण जाणीव त्याच्या आतल्या सजीव सज्ञाकातडीला व्हायची.

एकदा असाच विटू ट्रॅममधून सध्याकाळी भावडू गोधळ्याच्या खोलींत परत येत होता. दिवसभर भटकून त्याला थोडा थकवा आला होता. पण तो बसला होता त्याच्या पाठीमागच्या बाकावर दोन दक्षिणी गृहस्थ एकमेकाशी बोलत होते त्याच्या संवादाने त्याचे लक्ष वेधले. आणि सामान्यतः आपल्याच तद्दीत किंवा तद्दीशून्यतेत ट्रॅममधून प्रवास करणारा विटू नीट ऐकू लागला—

“हां, जागा जरा बाजूलाच आहे. पण इतर जागेपेक्षा जास्त बरं वाटत तिथें.”

“बरीच वर्दळ असेल का ? ”

“नाहीं. म्हणजे असते—पण मी जातों तेव्हा नसते.”

“मला सुद्धा कुठतरी जावस वाटतं. पण ठिकाण नीट मिळत नाही.”

“मला हे ठिकाण सांपडून आतां पांच वर्षे झालीं. पण त्यापूर्वी मलाहि कुठं चागल समाधान मिळत नव्हतं. बायको गेल्याला जवळ जवळ दहा वर्षे झालीं. दुसर लग्न करायचा विचार करीत होतो. पण आता हें ठिकाण मिळालं आहे. बरं अगदीं घरच्यासारखं.”

“रोज जाता का तुम्ही तिच्याकडे?”

“तस रोजसुद्धा जायला हरकत नाही. पण ऑफिसच काम वगैरे असत. अन् घरी रोजच पहायचं असतं. कारण, मुल अजून लहानच आहेत. म्हणून रोज जात नाहीं.”

“ह—पण मग दुसर गिऱ्हाईक असल गेल्यावर तर?”

“नाही. तिनं आणि मी हा शनिवारचा अन् रविवारचा दिवस ठरवला आहे. साधारण सध्याकाळी सातच्या सुमारास जातो मी. रात्री शेवटच्या टर्मने घरीं परत येता येत. कारण, ती दुसर गिऱ्हाईक येऊ देत नाही त्यावेळेला, आमच हे ठरल्यापासून. शिवाय इतराच्यासारख ती आता वागवत नाहीं. अगदीं बायकोसारख, केव्हाही गेल तरी नीट व्यवस्था असते. इतक्या इमानाने रहाते ठरलेल्या दिवशीं आता.”

“बर सापडलं हे ठिकाण. मी सुद्धा पहातो. म्हणजे इतर त्रास वाचतो.”

“हो. अचानक सापडल अगदी. मी सोडणार नाही हे ठिकाण आता. आपल्याला बुवा कटाळा येतो आज एकीकडे उद्या दुसरीकडे अस करण्याचा. हे नीट जुळल आहे. इतकी काळजी घेते ती. कशाला दुसरा उपद्रव्याप.”

“पण ह्याच्यात इतकं इमान असेल अशी कल्पना नव्हती.”

“मलासुद्धा नव्हती. पण ह्या ठिकाणीं मिळत खर समाधान. पुन्हा वेळेची किंवा कसलीहि इतर तक्रार नाहीं. एकाद्या वेळस उशीर झाला, किंवा जातां आलं नाहीं किंवा जास्त वेळ रहावस वाटलं तरी दुसऱ्या दिवशीं.....”

“हं. मलासुद्धां असंच ठिकाण पाहिजे. नाहीतर नुसत पैशापुरत काम म्हणजे मजा नाहीं येत.....”

विठूला वरील सवाद ऐकून कौतुक वाटलं. त्यांचि शरीर सूक्ष्मपणे थरारलं. ट्रॅम खटकली. आणि विठू आपल्या जागेवरून उठून खाली उतरला. त्याला तान्हीची आठवण झाली आणि येसूची. त्याच विचारात तो भावडू गोधळ्याच्या खोलीत शिरला. त्याच्या शरिरात उठलेल्या सूक्ष्म लहरीनीं त्याच्या चेहऱ्यावरही जरा तजेला आला होता. त्याबरोबरच त्याच्या सथ चित्तवृत्ति किंचित् खळाळायला लागल्या होत्या. भावडू गोधळी संध्याकाळचं जेवण करून जरा आराम करीत होता. विठू आत येताच भावडू म्हणाला—

“काय, इठू कुठं गेला होता ?”

“शिनेमाला,” विठूने अगावरच कुडत उतरीत उत्तर दिलं.

“पर जेवण वौरे केलं का ? भाकरी हाय पायजे असल तर.”

“नाइ जी. शिनेमा सपून खाऊन बिऊन आलोंय.”

“काय, नोकरीचा काइ इच्यार केला का ?”

“आता परत नाय. पर आता करावा म्हनतोय. कटाळा आता उगाच हिंडून सगळीकड.”

“करायची असल नोकरी तर पहा. माज्या गिरणींत हाअे एक जागा रिकामी.”

“गिरणींत काम करायचा इच्यार नव्हता, म्हटलं काइ दुसरं मिळालं...”

“अरे गिरणींत बरं. आपुन सगळे भगतपूरचे माणसं एकमेकांच्या आधारांनं एकठिकाणीं होऊन रहाया चांगलं नाहीं कां ? कमी आहे, जास्त आहे.....”

“ गिरनीची जनु भिती वाटतीया... ”

“ भिती यक दोन दिवसाची, इटू. आमाला नाइ वाटली भिती परथम व्हय ! ”

“ त्ये बी खरं हाय. पन जागा खरंच रिकामी हाय ? ”

“ हाये तर. नाइ तर मग काय मी मस्करी करतोय व्हय ”

“ कायमची हाय का... ”

“ कायमची नाय. पर भिकू चव्हाण आपल्या गावाला गेला हाये दोन तीन महिन्याकरता फकस्त. तरीबी यकदा लागला तू म्हजे मग कायमचं पाहून घेता येईल. ”

“ नाई नाई, मला कायमची जागा नकोय... ”

भावडू गोधळ्याच्या मदतीने विठूला गिरणीत नोकरी मिळाली. विठूनेही इमानाने काम केल. पण त्याच्या मनातली अस्वस्थता जाईना. कामात त्याने कुचराई केली नाही. पण गिरणीच्या त्या यात्रिक जीवनात त्याच मन रमेना. आणि बदलीचे तीन महिने संपल्यावर त्याला एकंदर बर वाटल पुन्हा बेकार होऊन मुबईत फिरण्यात. पण निरुद्योगी बेकारपणाची मौजही फार दिवस टिकण मुबईत शक्य नसतं. कारण त्या अवाढव्य शहरात पदोपदी आप्यापैशाची गरज भासते.

एक दिवस विठूला वाटल रेल्वेस्टेशनवर हमालाच काम करायला सुरवात करावी म्हणून. पण तो विचार त्याने सोडून दिला. आणि त्याचप्रमाणे इतरही बरेचसे विचार त्याने सोडून दिले. कारण, काय उद्योग करावा याबद्दल त्याचा त्यालाच निश्चय करता येईना. मधूनच त्याला घरी आईबाप-आजोबा कडे जाण्याची लहर यायची. पण तीही फार वेळ टिकायची नाही. कुठून तरी एक मन त्याला म्हणत होतं की परत आई-बापाकडे इतक्यांत जाण्यांत कांहीं अर्थ नाही. दुसरं मन विचारात होतं की मग अर्थ आहे तरी कशांत ?

याला पाहिल मन उत्तर देणार इतक्यात विठूच्या कानावर आवाज आला—

“ काव् काव्...काव् काव्...काव्...”

विठूने नजर वर करून पाहिल. जी. आय् पी. ची त्याची लोकल गाडी कुर्ली स्टेशनवर उभी होती. तो तिच्यातून खाली उतरला. पलीकडच्या उघड्या मैदानावर एक पाढऱ्या दाढीचा, थोडासा वेड्या पीरासारखा दिसणारा मुसलमान मनुष्य मोठ्याने कावळ्यासारखा आवाज काढीत होता. पक्ष्याची भाषा त्याला चांगलीच अवगत असली पाहिजे अस दिसत होत. कारण त्याची ‘काव् काव्’ अशी हाक ऐकून कावळ्याचे थवेच्या थवे जवळच्या लिंबाच्या झाडावर येऊन बसत होते, आणि त्या हाकेला प्रत्युत्तर देत आपल्या काव् काव् अशा आक्रोशाने इतर सवगड्यांना बोलावीत होते. सुरवातीला फक्त दोन चारच कावळे त्या दाढीवाल्या मुसलमानाच्या हाकेला भाळून तेथे आले. पण त्याची काव् काव् त्या हाकेला साथ द्यायला लागल्यावर लाबलाबून इतर कावळेही काव काव करीत तेथे जमले. तो म्हातारा मुसलमान मध्येच आपली हाक थांबवायचा. त्याची हाक थांबल्यावर थोडा वेळ कावळ्याची काव् काव् चालूच रहायची. मग थांबायची. आणि दोन दोन चार चार कावळे कदाचित आपली झालेली फसवणूक ओळखून उडत उडत निघून जायला लागायचे. असे बरेचसे कावळे उडून जाईपर्यंत तो म्हातारा मुसलमान वाट पहायचा. आणि शेवटीं एकाद दुसराच कावळा राहिला आहे असं पाहून मग पुन्हा आपली “काव काव” अशी हाक द्यायला सुरवात करायचा. त्याची ती आर्त हांक ऐकली की पुन्हा लाबलाबून काव् काव् करीत कावळ्याचे थवे उडत उडत यायला लागायचे आणि लिंबाच्या झाडावर बसून काव कावच्या प्रत्युत्तरी कल्लोळाने वातावरण दुमदुमून टाकायचे !

थोड्याशा आपखुशीने स्वतःवर ओढवून घेतलेल्या बेकारीच्या निरु-
द्योगी वृत्तीत विठू वरील दृश्य पहात उभा राहिला. त्याला ते बघून आश्चर्य
आणि मौज वाटत होती. काय पक्ष्याची भाषा आहे पहा ! सारी दोन तीन
अक्षराची किमया !—कीं माया ! काव्, काव्, काव् ! एक स्वर आणि
दोन व्यजने ! पण, त्याच्याच फक्त निरनिराळ्या तऱ्हेच्या उच्चारानी कावळ्याच
सर्व जीवन रगत असल पाहिजे. नरार्चा मादीला हाक किंवा मादीची
पिलाना हाक जायची ती फक्त या एक स्वर नि दोन व्यजनाच्या सहाय्या-
नेच. फरक जरा आघात—आदोलनात, उच्चाराच्या ठेक्यात !
धोक्याची सूचना, भीतीचा इशारा, भक्ष्याची आनंददायक
बातमी, मदतीकरिता पाचारण,—एक ना दोन, काकजीवनातील अनेक
व्यवहाराची भाषा म्हणजे ही एक स्वर नि दोन व्यंजनाची. फरक फक्त
उच्चाराच्या ढर्बीत ! ह्या असल्या अनेक अर्थपैकी कुठला अर्थ तो म्हातारा
दाढीवाला मुसलमान बिनचूक बतावणीने आळवीत होता कुणास ठाऊक.
पण, त्याची 'काव काव'ची नक्कल यशस्वी होत होती खरी. आणि
बिचारे कावळे त्याच्या भुलावणीला फसून फडफडत तेथे येऊन झाडावर
बसत होते. विठूला कोड पडत होत की या विशिष्ट प्रकारच्या उच्चारातून
ती एक स्वर नि दोन व्यजनाची भाषा कुठला विशिष्ट अर्थ ध्वनित करित
होती !

विठूचं कोडं हे शिकल्या सवरल्या पढीकाचं कोडं नव्हतं. त्यांत
कोड्यापेक्षा कौतुकाचा आणि अडाणी कुतूहलाचाच भाग अधिक होता. पण
त्याच्या या अडाणी कुतूहलाला विदग्ध स्वरूपांत निदान सोयीच्या दृष्टीने
तरी येथे माडायला हरकत नाही. पक्ष्याची भाषा काय किंवा मनुष्याची भाषा
काय, दोघींचीही संपत्ति स्वर आणि व्यंजनांची. दोघींचीही मदार संकेतावरच.
आणि संकेत म्हटला की भुलावणी आलीच. म्हातार्या दाढीवाल्या मुसल-

मानाने 'काव काव' हाक मारली तरी आपल्याचपैकी एकाची हाक समजून जमतात कावळ्याचे थवेच्या थवे ! मुबई शहरसुद्धा अशीच हाक मारत ! पण कुणाला आणि कशाकरिता ? विठू जर वाङ्मय विशारद असता तर तो म्हणाला असता की तो पहात असलेल दृश्य संबंध मानवी जीवनाच एक प्रकारे प्रतीकच होत. हाका ऐकू येतात. पण कुणाच्या आणि कशाकरिता ? सगळाच असा फसवणुकीचा मामला ! कावळे मात्र काव् काव् करीत फडफडत येतात. पण, कुणाच्या हाकेला ओ देत ? आणि शेवटी, या अफाट विश्व-विनोदाच हास्य कोणत्या 'पाढऱ्या दाढीच्या मुसलमाना'च्या चेहऱ्यावर झळकत कोण जाणे !

काव्...काव्...! एक स्वर नि दोन व्यजने !

भाषा नि विचार !

पाढरा दाढीवाला नि कावळे ! हंसा आणि फडफडा !

एकाची गंमत नि सगळ्याची काव् काव्...!

अशिक्षित विठूला कदाचित् अशा रीतीने स्वतःच्या मनातील कुतूहलाची जाणीव स्पष्टपणे झालीहि नसेल. कारण, सुशिक्षित विचारवताच बुद्धिकाम नक्षीदार महिरापीसारख असतं, तर अडाणी मराठ्याचं बुद्धिकाम ओबडधोबड पुतळ्यासारख असत. पण बुद्धिकाम नक्षीदार असल काय किंवा ओबडधोबड असलं काय दोहोंचा आशय मूलतः तोच असतो. विठूच्या संज्ञाप्रवाहात ओबडधोबडपणे तरंगत असलेला हा आशय त्याच्या गात्रा-गात्रांतून हळू हळू पसरायला लागला होता.

इतक्यात पावसाची एक जोराची सर आली. त्यासरशी तो पाढरा दाढीवाला मुसलमान अदृश्य झाला. आणि लिंबाच्या झाडावरले कावळे पानांतल्या पानांत लपून बसून पाऊस चुकवता चुकवता स्तब्ध झाले. त्याच्या काव् काव्चा कलकलाट थाबला. कुर्त्याब्या रस्त्यात पाण्याचे छोटे ओढे वाहू

लागले. विठूही पाऊस चुकवण्याकरता म्हणून स्टेशनात शिरला. समोर पहातो तो शिंयाची येसू.

“इकड कुठ तुमी ?” येसून आश्चर्याने विचारलं.

“इकड कुठ !...इसरलो की !.. पर आता तुमी दिसल्याती तवा तुमच्याचकड नव का ? विठूने हसत हसत उत्तर दिलं. त्याला वाटल या क्षणाला नुसतच ‘काव् काव्’—पण एका विशिष्टार्थाच्या लकबीन—उच्चारता आलं असत तर किती बर झाल असत. कुठे एक स्वर नि व्यजने यावर नाचणारी पक्ष्याची भाषा नि कुठे आपला दहाबारा स्वर नि पचवीस तीस व्यजने याचा फुटकळ पसारा ! किती हाका ऐकू येतात रोज ! त्या सर्वाना या फुटकळ पसऱ्याची जुळवाजुळव करून उत्तर देत बसायच म्हणजे नुसता द्राविडी प्राणायाम, नाही तर अवाढव्य कूट-प्रपच ! त्याच्या अर्धजागृत मनात पडसाद उमटला ‘काव् काव्’, पण त्याच्या तोंडातून शब्द बाहेर पडले—

“अन् तुमी इकडं कुठ ? सितळगावला थोरल्या बहिणीकडे व्हताना आईबबेर ?”

“इकत तरी ध्यानात हाय, आमच नशबि म्हनायच ! पर् थोरली बहिण झाली तरी आमा बायकास्नी तिच्याकड काइ जनमभर रहाया येत नाई. ” येसू म्हणाली.

“मग इथं एकल्या आल्याती व्हय ? अन कुठशीक रहाताय ?”

“घर हाय शींवच्या बाजूला. अन आमचा मानसं हायती त्येना पोस्ट हपीसात हाय तिथ नोकरी. आईबी आलीया इथ रहाया आमच्यासग थोड्या दिवसापुरती. ”

‘काव् काव्’—विठूच्या अर्ध जागृत मनात पडसाद उमटला. आणि त्याच्या तोंडातून शब्द आले—

“इकडं कुठ कामाला चालल्याती व्हय ?”

“व्हय.”

“कुठं हाय काम ?”

“या कुर्त्याच्या आगपेटीच्या कारखान्यात. ह्या महिन्यापासूनच घेतलय ह्ये काम.”

कुर्त्याचा आगपेटीचा कारखाना !—काव् काव्च्या कलकलाटात विसरलेल्या गोष्टीचं विठूला स्मरण झाल. मुबईला आल्यावर मनाच्या बेचैन स्थितीत अर्धवट स्वेच्छेनेच स्वीकारलेला बेकारपणा हळू हळू कायमचाच विठूला चिकटू पहात होता. आपल्या असमाधानाचं मूळ कशात आहे हे विठूलाच समजत नव्हत. पण जोपर्यंत खिशात थोडे पैसे होते तोपर्यंत या असमाधानी बेकारीची फारशी फिकीर नव्हती. दिवसामागून दिवस जायला लागले. तेव्हा शेवटी काहीं ना काही तरी उद्योग करावा असा अर्धाकच्चा निश्चय विठू करू लागला. पण नोकरी मिळायचं चिन्ह दिसेना. कारण, पाहिजे तशी नोकरी मिळेल, आणि मिळेल तशी नोकरी घ्यायला आवडेना. ह्या मनःस्थितीतच भावडू गोधळ्याच्या सागण्यावरून विठू कुर्त्याच्या आगपेटीच्या कारखान्यात काहीं काम मिळेल का हें पहाण्याकरिता कुर्त्याला आला होता. येसू त्याच कारखान्यात काम करीत होती हें ऐकून त्याच्या प्रयत्नांतील उत्साह विरला.

“कुर्त्याच्या आगपेटीच्या कारखान्यात ! वाः मी बी तकडंच नोकरी शोधाया जात व्हतो कीं.”

“मग, आतां इच्यार फिरला व्हय !”

“आता नाइ बी नोकरी मिळली कारखान्यात तरी पर्वा नाय ! तुमची भेट झाली ह्ये नोकरीपेक्षां बी...”

पण त्याचं वाक्य सपायच्या आत विठूच्या अर्धजागृत मनाने साद दिला—काव् काव्...

अंतर्मनाच्या काव् काव्च्या कलकलाटातच विठू येसूच्याबरोबर कुर्ल्याच्या आगपेटीच्या कारखान्याजवळ आला. आणि त्याने येसूचा निरोप घेतला.

“आत यावा न मॅनेजरसायबास्नी भेटाया ” येसू म्हणाली.

“आज जाऊ द्या आता. उद्या परवा यईन पुन्हा,” विठू उत्तरला.

“त्ये निमित्ताने तरी तुमची आणखी भेट व्हाइल नव का ! ”

“ओ येसू, येसू अग किती वकत झालाय अन् ती गंगा बी आली नाय बया. अग कामाला लागायच हाय का सुट्टी घेयाची हाय ! ” एका वजनदार बाईचा आवाज आला.

त्याच्याबरोबर दाराजवळच्या एका खोलीतून पारशी मॅनेजरचा आवाज आला—

“आमी तुमचा लोकाचा भरवसा धरते. अन् सगळा लाकूड स्टेशनवर येऊन पडला चार दिवस झाला, पन् तुमी गाडीवाला लोक अजून आणत नाई. आमचा काम रहाते आणि नुकसान रोजचा किती होते...—”

“एटली एजन्सीना माटे तमे कइ बी करो शेटजी, दुसरीकडून आणखी एक आवाज आला. “अरे तमे कमीशनना सू हिसाब करोच. हू कइ वधारे केहवानो नई पन तमे जोइओ तो खरी छ माहिनामा तमारो आगपेटीना सेल केटल थसे उत्तर हिंदुस्तानमा. सेल एजन्सी...”—

हया आणि अशाच इतर आवाजाच्या गलबल्यात विठूने येसूला राम राम केला आणि तो परत कुर्ल्याच्या स्टेशनवर येऊन जी. आय. पी. च्या लोकल गाडीमध्ये बसला. थर्डक्लासच्या त्याच्या डब्यात चिकार गर्दी होती. प्रत्येकजण आपआपल्या रीतीने कुठल्या तरी ‘पांढऱ्या दाढीवाल्या’च्या

हाकेला काव् काव्चा साद देत चालला होता. विठूला मात्र आपल्याला कुठल्या आणि कसल्या हाका, कोण आणि कुठला 'पादरा दाढीवाला' मारीत आहे याची नीटशी जाणीव हाईना. एक स्वर नि दोन व्यजने ! पण ती उच्चारायची कशी आणि पख फडफडत उडायच कुठे ? प्रवाहपतित विठूच्या बधिर-सज्ञ सथनेचा पापुद्रा किंचित् निघाला आणि तिच्या आतल्या सजीव सज्ञा-कातडीला प्रवाहाचा ओलावा थोडासा जाणवला.

त्या मनःस्थितीतच विठू परळला जाण्याऐवजी शीवच्या स्टेशनवरच उतरला. त्यात शीवला येसूच घर आहे ह्याची जाणीव असलीच तर त्याच्या मनाच्या अगदी खोल अशा मुक्त थरात, शीवला उतरण्याचा त्याचा उद्देश अगदी निराळा होता. त्या उद्देशाच्या रोखीन तो निघाला आणि शीव ते दादर जाणाऱ्या डाबरी रस्त्याला लागला. थोडस चालल्यावर, रस्त्याच्या डाव्या बाजूला असलेल एक लहानस देऊळ लागल. तिथे विठू आत शिरला. देवळात त्यावेळेस पुजारी किंवा दुसर कोणीही नव्हतं. कुल्याला पाऊस पडला. तरी शीवच्या पलीकड ऊन होत. पण देवळाभोंवतालच्या झाडीने देवळात गारवा आणला हाता. विठूने आत शिरून देवापुढे डोक ठेवल. नंतर मान वर करून त्याने त्या सगमरवरी मूर्तीकडे बघितलं. त्या मूर्तीचे कपडे, तिच्या अगवरचे खोटे दागिने, तिच्या पुढील तादूळ, नारळ, सुपारी —त्या एवढ्याशा देवळातील चार पाच गोष्टीकडे त्याने निरखून पाहिलं. मग त्या देवाच्या मूर्तीच्या दगडी डोळ्याकडे टक लावल. त्याच्या अर्धजागृत मनातून अनेक आणि अनेक प्रकारच्या उच्चारात काव् काव्चा गलबला उडाला.

आणि कापऱ्या ओठानीं, दबलेल्या आवाजात, काव् काव्ची एक स्वर नि दोन व्यजने उच्चारीत विठू प्रश्नांकित मुद्रेनें रडला.

देवळातून बाहेर आल्यावर दाराशीच थोडा वेळ विठू संथपणें बसला. नंतर उठून तो परत शिविच्या स्टेशनवर आला आणि जी. आय. पी. च्या लोकलने परळला पोहोचला.

भावडू गोधळ्याच गिरणीत उत्तम चाललं हात. छोटासा हुदाहि त्याला तिथे मिळाला होता. त्याच्या मदतीने भगतपूरच्या जुन्या नव्या मडळीपैकी आठ दहा जणानाही त्या गिरणीत सुखासमाधानाची भाकरी मिळत होती. पण विठू मात्र आणखी काहीं दिवस बेकारच राहिला. पुढे १९३९ साल अर्धअधिक उलटून गेल्यावर दुसऱ्या महायुद्धाची रणशिगं फुकली गेली. सर्व तऱ्हेच्या उत्पादन साधनांचीं चाकं दुपट वेगानं फिरूं लागली. बेकाराना दोन घास पोटात घालून साकार व्हायची संधी आली. आणि साकाराना निराकारात विलीन होण्याची पर्वणी पाहिजे असल्यास सैन्य-भरतीने ती दाराशीं आणून उभी केली.

भावडू गोधळ्यान दिलेली विडी ओढीत विठूनें त्याला सांगितलं कीं, मुंबईत काम करीत रखडत बसण्यापेक्षा आपण सैन्यात जाणार म्हणून. त्या-प्रमाणें तो मुंबईहून निघाला आणि साळुकी, तुकाराम व म्हातारा सदोबा यांची परवानगी घेण्याकरिता पुण्याहून “ विजेच्या गावी ” आला. बेकार मुलगा परत आला तरी आईबापाना व आणि आजोबाला आनंदच होणार. त्याप्रमाणे तो झालाही. पण त्यात विठूचा सैन्यात जाण्याचा विचार ऐकून थोड्या काळ्या रेषा उमटल्या. साळुंकीला १९१५ सालची आठवण झाली. त्यांत म्हाताऱ्या सदोबानं सांगितलं कीं, समाधानाची गोष्ट म्हणजे विठू घरच्या मंडळींना विचारून जात होता. बापाप्रमाणें न कळवितां गेला असता तर किती काळजी वाटली असती. प्रत्येकाचं नशीब प्रत्येकाबरोबर येतं नि जातं. त्यांतल्या त्यात आजूबाजूच्या लोकांना कमी काळजी लावली म्हणजे बरं. तुकारामला लढाईचा अनुभव होता. त्यानें बेकारीतून सुटण्याकरितां

म्हणूनच केवळ सैन्यात भरायची जरूरी नाही अस विठूला सांगितल. पण शिरक्याच्या घराण्यात शिपाईगिरीचं वाण उचलायला कुणीही कधीही मना करणं शक्य नव्हत. त्याप्रमाणे विठूलाही कुणी अडकाठी केली नाही. विठूला मोठा आनंद झाला अस नाही. पण बर वाटल.

“विजेच्या गावी” दोन चार दिवस राहून विठूने त्या गावाला रामराम केला. तुक्याने त्याला स्वतःची काळजी घ्यायला सांगितल. पैसा अडका लागला तर मागायला सांगितल. सालुकीच्या डोळ्यांना पाणी आलं. म्हाताऱ्या सदोबाने तिला पोटाशी धरल आणि धीर दिला. तुकाराम नाही का एकदा परत आला लढाईवरून, तसाच विठूही येईल. माणसाची माया कुठवर जाणार ! मग रडण्यात काय अर्थ आहे बरं ?

विठू तिथून निघाला आणि पुण्याच्या स्टेशनवर आला. मुंबईच्या गाडीला अजून अवकाश होता. त्याने थर्ड क्लासच तिकिट काढल आणि स्टेशनात येऊन ज्या प्लॅटफॉर्मवर मुंबईकडची गाडी येणार होती त्या प्लॅटफॉर्मच्या एका कोपऱ्यात तो येऊन बसला. जवळ फक्त एक लहानस कपड्याचं बोचक. शेवटी एकदाची गाडी प्लॅटफॉर्मवर आली. विठू गाडीत चढला आणि आपलं कपड्याचं बोचकं उशाला घेऊन, पाय आखडून निजला.

मुंबईला परत आल्यावर तो सैन्यभरतीच्या कचेरीत गेला. तेथील अधिकाऱ्याने विचारलं—

“ नाव ? ”

“ नाव इठू तुकाराम शिकें. ” विठूने अदबीने उत्तर दिलं आणि त्याला खंडू मास्तर व त्यांची हजेरी याची आठवण झाली.

“ नाव इठू तुकाराम शिकें, बापाचं नांव ? ”

- “ बापाचं नाव तुकाराम सदोबा शिर्के. ”
- “ बापाच नाव तुकाराम सदोबा शिर्के. वय ? ”
- “ वय कुणाच—माझ का बापाचं ? ”
- “ तुझ वय ? ”
- “ वय उमर वर्स तेईस चोईस. ”
- “ रहाणार ? ”
- “ रहाणार वस्ती इजेच्या गावी. ”
- “ विजेच्या गावी ? विजेच्या गावी म्हणजे कुठे ? ”
- “ इजेच्या गावी नव का म्हजे...नाई, भगतपूर लिवा वस्ती. ”
- “ विटू तुकाराम शिर्के, वय वर्षे २३, रहाणार भगतपूर. ”

“ पा ऽ पू ! पा ऽ पू ! पापूऽऽ ! ”

“ सू ऽ ऽ ! ”

“ आवो ! ”

“ आता ! ”—

भाताचीं खाचरं पाण्याने गुडघ्याइतकीं भरली होती. त्यात एक पादरी शॉर्ट किवा अर्धी विजार घातलेला आणि अंगांत बिनबाह्याचा गजीफ्रॉक असलेला “पापू” वाकून उभा होता आणि वाकल्या वाकल्या “आता ” किंवा येतो आहे असं उत्तर मोठ्या आवाजात देत होता. सध्याकाळ झाली असल्याने सूर्याचं तांबडं बिंब पश्चिमेच्या क्षितिजावर टेकल होत. त्याच कोमल किरण तोंडावर घेत, त्या भाताच्या शेताच्या बाजूलाच जरा उचावर असलेल्या शेतकऱ्याच्या झोपडीच्या दारात उभी राहून, “सू” पापूला हांक मारीत होती. सूच्या हांकेंत गोडी होती, पण तिला लाडिकपणाची किनार नव्हती. किंवा, असलीच तर पापूला ओळखू येईल अशा तऱ्हेची तरी निदान ती नव्हती. पापूने खाचराच्या पाण्यांत आपले हात खळखळले, आणि तो एक पाय पाण्यातून काढीत खाचराबाहेर येऊं लागला. तो येतो आहे अशी खात्री झाल्यावर सू झोपडींत गेली.

‘सू’ ही वीस एकवीस वर्षांची एक तरुण मुलगी होती. ती श्लोपडी आणि तिच्या लगतची भाताची खाचर ज्या ब्रह्मी शेतकऱ्याच्या मालकीची होती तो तिचा बाप होता. त्या दोघाशिवाय त्या श्लोपडीत फक्त एक पापूच होता. पण श्लोपडीच्या नजीक असलेल्या गावात मात्र सूचे कांहीं मित्र आणि तिच्या वडिलाचे कांहीं नातलग होते. त्याच गावात लहानपणीं सू वाढलेली. पण तिची आई वारल्यानंतर गावातल घर सोडून देऊन ती आणि तिचे वडील आपल्या शेतावरच श्लोपडी करून रहात होते. शेतावरचा भात काढून ते आपली गुजराण करीत होते. दुसरं महायुद्ध सुरू झाल्यावर त्यात उडी टाकून जपान्यानी ब्रह्मदेश काबीज केला. पण सोयीच्या दृष्टीनें प्रथमच दहशतीकरिता थोडासा धाकदपटशा करून, नंतर त्यानी त्या गावाला त्रास दिला नव्हता. गावात पिकणाऱ्या भाताचा मात्र जपान्यानीं कबजा घेतला होता. आणि मिळेल तेवढा भात घेऊन पुढें पिकणाऱ्या भाताची वासलात कशी लावायची याचाही त्यानी बंदोबस्त करून ठेवला होता. काटेकोरपणानें पोटाला पुरेल इतका भात त्या गावातील इतर लोकांप्रमाणे सूला आणि तिच्या वडिलानाही आपल्यासाठी ठेऊन घेता येत होता. जपानी आक्रमणा-नंतर त्या गावातील लोक एकमेकाशी अधिकच दडतनें निगडीत होऊन राहू लागले. सू आणि तिचे वडील एवढेच त्या श्लोपडीत प्रथम होते. कारण, पापू त्यांना येऊन मिळाला तो नंतर कांही महिन्यानीं. तों पर्यंत त्यांना सोबत म्हणून सूचा एक चुलत भाऊ आणि त्याचा एक मित्र असे दोघे सूच्या वडिलाच्या श्लोपडीवर निजायला आणि रात्री सोबत करायला येत असत. बाकी दिवसा त्यांना विशेष सोबतीची जरूरी नसे. कारण शेतावर काम करणाऱ्या मजुरांचीं सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत सथ वर्दळ असायचीच.

सू स्वतः शेतावर काम करीत नसे. पण श्लोपडीतल सगलं काम आणि स्वयंपाक वगैरे मात्र ती आपल्या हातानेंच करायची. स्वभावानें ती

जितकी तडफदार मुलगी होती तितकीच मनमिळाऊही होती. त्यामुळे जपानी आक्रमणाने उत्पन्न केलेल्या वावटळीत आणि धोक्याच्या जीवनातही तिने आपल्या झोपडीत त्याचप्रमाणे आपल्या मित्रनातलांच्या परिवारात उदासीनतला फारस डोकावू दिल नव्हत. संध्याकाळच्या वेळेला सूच्या वडिलाकडे गावातली मडळी यायची. आणि हलक्या आवाजात युद्धाच्या गप्पा मारायची इच्छा असूनही इतरच शिळोण्याच्या गप्पा मारायची. पण त्यात मधून मधून कुठे काय झाल किंवा होत आहे याबद्दल साकेतिक शब्दांनी देवघेव अगदीच होत नसे असे नाही. आणि या साकेतिक देवघेवीने वातावरण किंचित् अवघड होऊ लागल म्हणजे सूच्या वडिलाची तिला उगीचच हाक जायची. पण ती 'सू' म्हणून नव्हे. कारण, 'सूचं खर नाव 'सू' नव्हत. आणि पापूखेरीज इतर कुणी तिला 'सू' या नावाने ओळखीतही नव्हतं.

'सू' हे जसं सूच खरं नाव नव्हत तसंच 'पापू' हेही पापूचं खरं नाव नव्हतं. फरक इतकाच की सू हे तिच खर नाव नसल तरी सू ब्रह्मी होती. पण पापू पापूही नव्हता आणि ब्रह्मीही नव्हता. तो होता खरा हिंदी आणि त्याच खरं नाव होत विठू तुकाराम शिर्के, रहाणार भगतपूर, पलटण न. * * * विठू १९४० मध्ये सैन्यात शिरला आणि १९४३ च्या सुरवातीला प्रथम ब्रह्मदेशात उतरला. हिंदुस्तानची सरहद्द ओलाडून दोस्त सैन्य बंगालच्या उपसागरालगतच्या ब्रह्मदेशाच्या किनाऱ्याच्या आसऱ्याने जपान्यावर हल्ले करीत होतं आणि त्यांनी रुतवलेला आक्रमणाचा पाय ब्रह्मदेशातून काढून घ्यायला लावायचा प्रयत्न करीत होत. त्यात एकदा एक टेपाड सर करायचं काम एका ब्रिटिश तुकडीकडे दिल होतं. हल्ल्याला सुरवात अगदीं बरोबर पहाटे घड्याळात पाचाचे ठोके पडताच झाली. पण शत्रूची शक्ति किती आहे याचा अंदाज नव्हता. शिवाय जी शक्ति होती ती शत्रूने कशी

विखरून ठेवली होती याचीहि नीटशी कल्पना करता येत नव्हती. अशा परिस्थितीत ज्या ब्रिटिश तुकडीने हल्ला केला त्या तुकडीतील प्रत्येक शिपाई प्राण पणाला लावून लढला तरी ते टेपाड सर व्हायचा रंग दिसेना. तुकडीतील जवळ जवळ सर्व 'ग्यादी' त्या दिवशी कामाला आली किंवा जखमी होऊन पडली. तेव्हा शेवटी, त्यांना खेळवणारा ताबडानुद, घामाघूस झालेला अधिकारी ओळखून चुकला की आजचा दिवस आपला नाही. नामोहरम होऊन त्याने उरलेली 'ग्यादी' मागे घेतली आणि दुपारी बारा वाजता त्या टेपाडाचा नाद सोडला.

पण ते टेपाड सर केल्याशिवाय दास्त आघाडी पुढे मरकण शक्य नव्हत. आणि नुसत जिवार उदार हाऊन कितीही लढल तरी जोपर्यंत शत्रूच्या शक्तीचा नि तिच्या छुऱ्या रचनेचा कयास बाधता येत नव्हता तोपर्यंत त्या लढण्याचा काही फायदा हाण शक्य नव्हत. त्या टेपाडावर ज्या ब्रिटिश तुकडीने हल्ला केला होता तिच्यात दुसरा हल्ला चढविण्याची कुवतही उरली नव्हती. कामाला आलेल्या 'ग्याद्यांची जागा भरून काढायला आणि तुकडीतल्या शिपायांची संख्या पूर्ववत् व्हायला कुमक हवी होती. ती येईपर्यंत होती ती आघाडी धरून बसण तिला अपरिहार्य होत. पण तिच्याबरोबरच एक हिदी तुकडी होती. पलटणीवरच्या सेनानीने विचार केला की ह्या तुकडीलाही हल्ल्यावर धाडण म्हणजे जाणून बुजून तिला आत्मयज्ञ करायला लावण्यासारखे होतं. आणि ब्रिटिश कट्ट्या तुकडीच्या दुर्दशेने दाहाणा होऊन त्याने तसले साहस करण्याचा मूर्खपणा बाजूला ठेवला. त्या ऐवजी पहिली गोष्ट करायची ठरविली ती ही की शत्रूच्या आघाडीची आणि आघाडीवरील बलाची माहिती मिळवायची. हे काम त्याने बरोबरच्या हिदी तुकडीकडे दिलं. हिदी तुकडीवरच्या लष्करी अधिकाऱ्याने ती कामगिरी स्वीकारली आणि आपल्या तुकडीतील चार शिपाई निवडून त्याच्यावर ती

सोपविली. त्या चार निवडक गड्यात विठू तुकाराम शिर्के एक होता. रात्र पडल्यावर चार निरनिराळ्या बाजूनीं ते चार सैनिक लपत लपत निघाले. हळू हळू त्यानीं दोस्त आघाडी आणि शत्रूची आघाडी यातली जमीन कापली. टेपाडाच्या पाठीमागें जाऊन जिवावर उदार होऊन शत्रूकडील माहिती मिळवायची म्हणजे धाडस, धैर्य, प्रसंगावधान, धूर्तता नि शात डोक ठेवण याचा एक प्रयोग होता.

कुठल्याही तऱ्हेची चाहूल लागू न देता त्या चार हिंदी सैनिकानी शत्रूच्या आघाडीची सीमा ओलाडली. इतक्यात त्यांच्यापैकी एकाचा पाय एका निजलेल्या कुऱ्यावर पडला. त्यासरशी तो कुत्रा ओरडून पळाला नि एक जपानी गोळी त्या हिंदी शिपायाच डोकें भेदून गेली व तो जमिनीवर पडला. त्या आवाजाबरोबर शत्रूची सारी आघाडी सावध झाली आणि ठिकठिकाणच्या जपानी सेट्टीची बंदूक रोखली गेली. त्यापैकीं आणखी एका बंदुकीला दोस्ताच्या चार हेरांपैकी दुसरा हेर बळी पडला. त्यानंतर पटापट बंदुकीचे बार रात्रीची काळी हवा कापीत बाहेर पडूं लागले. दोस्ताच्या तिसऱ्या हेराने शत्रूची आघाडी सोडून आपल्या आघाडीकडे धूम ठोकली. त्याच्या पाठोपाठ जपान्याच्या गोळ्या इतस्ततः येऊन पडत होत्या. शत्रूला आपली चाहूल लागली हे पाहून विठू धसकला. पण लगेच त्यानें प्रसंगावधान राखून लपल्या जागीच विचार केला कीं आपण परत फिरले तर आपल्या पाठोपाठही जपानी गोळ्या येणारच. त्यापेक्षा जोपर्यंत शत्रूच्या सावध सेट्टीची निशाणबाजी नि कान समोर दोस्ताच्या आघाडीवर केंद्रित झाली आहेत, तोपर्यंत शत्रूच्या आघाडीच्या आतच त्या सेट्टीच्या पाठीमागें बरोबर विरुद्ध दिशेने पळावें हें जास्त बरें. कारण, समोर जोपर्यंत त्यांच्या बंदुका रोखल्या आहेत तोपर्यंत त्यांच्या पाठीमागें पळणाऱ्या विठूकडे त्यांचं लक्ष्य जाणं असंभवनीय होतं. विशेषतः दोन हेर मरून पड-

लेले आणि तिसरा समोर पळत असताना पाठीमागे आणखी चौथा आपल्या आघाडीच्या जवळ्यातून बांहर पडण्याऐवजी अधिकाधिक आत शिरत असेल अशी त्यांना शका येण अशक्य होत. ह्या सर्व गोष्टींचा क्षणार्धात विचार करून विठूने दोस्ताची आणि शत्रूचीही आघाडी मागे टाकून सरळ पुढे नाकासमोर धूम ठोकली.

थोडा वेळ शक्य तितक्या वेगाने पळाल्यावर विठू अगदी गर्द अधारात एकेठिकाणी लपून बसला. नंतर त्याने आपल्या अंगावरचा लष्करी पोशाख काढला आणि नीट गुंडाळून कोट एकीकडे व विजार एकीकडे असे, जमिनीत खंडू खणून त्यात पुरून ठेवले. अंगात फक्त एक गजीप्ताक आणि कमरेला चड्डी असा मग तो दबकत दबकत पुढे चालू लागला. सकाळ होईपर्यंत तो जपानी आघाडीच्या पाठीमागे जवळ जवळ दहा पधरा मैल जाऊन पोहोचला. आणि एका लहानशा ब्रह्मी गावात शिरला. तेथे थोडीशी भीक मागून त्याने क्षुधातृष्णा शांत केली, आणि कमी अधिक विचार न करता तो आणखी तसाच पुढे चालू लागला. रस्त्याने लागलेली एक नदी ओलाडून तो पलीकडे जाताच त्याला एक स्त्रीचा खोल, दबलेला आवाज ऐकू आला. क्षणभर तो तसाच जमिनीला खिळून उभा राहिला आणि ज्या बाजूने तो आवाज येत होता त्या बाजूला लपत लपत हळू हळू पुढे सरकू लागला. चार पावल पुढे गेल्यावर त्याला दिसलेल दृश्य म्हणजे एका गवताच्या गंजीच्या आडोशाला एक जपानी शिपाई एका ब्रह्मी तरुणीवर अत्याचार करण्याचा प्रयत्न करीत आहे हे ! त्या जपानी शिपायाची पाठ विठूकडे होती. त्याची संभोग इच्छा आता आपण तृप्त होणार या भावनेने अधिकच अधीर झाली होती. त्या जपानी शिपायाच्या तसल्या समोहित, अधीर अवस्थेत विठूनेही गवताच्या गंजीचा फायदा घेऊन त्याच्यावर अचानक उडी घातली, आणि त्याच्या मानेला विळखा घालून त्याला जमिनीवर

उताणा पाडला व त्याचा गळा दाबला तो प्राण जाईपर्यंत. ती ब्रम्ही तरुणी कपडे नि लज्जा सावरून, तोडातला बोळा फेकून देऊन उठली. विठूने त्या जपानी शिपायाला उचलून गवताच्या गंजीत टाकल. त्या ब्रम्ही तरुणीने विठूला न समजणाऱ्या भाषेत कृतज्ञता व्यक्त केली, आणि त्याला आपल्या बरोबर यावयास सांगितल. त्याने खुणेने तिला कळविल की, गवताची गजी पेटवून त्या मृत जपानी शिपायाला अग्नि दिला पाहिजे, नाही तर संकट ओढवायचं. त्याप्रमाणे त्या ब्रम्ही तरुणीने घरी जाऊन आपल्या वडिलांना व मित्रांना कळविल आणि सर्वांनी येऊन त्या गजीची मोठी चिता पेटवून दिली.

ती ब्रम्ही तरुणी म्हणजे सू. त्या प्रसंगानंतर विठू सूच्या वडिलांच्या झोपेर्डीतच राहिला. एकदा त्याच तिथल वास्तव्य पाहून गावातून जाणाऱ्या एक दोन जपान्यानी जरा कसोशीने चौकशी केली. पण शेतावर काम करायला ठेवलेला एक फार जुना नोकर म्हणून सूच्या वडिलांनी त्याच वर्णन केलं. आणि ब्रम्हदेशात हिंदी लोक युद्धापूर्वी होते त्यापैकी तो एक मायदेशाला परत न गेलेला गरीब सामान्य मजूर आहे अशी समजूत करून दिल्याने त्याबद्दल पुढे कुणी फारसं कुतूहल दाखवल नाही. विठूने लहानपणी शेतावर काम केल होत. पण भाताच पीक काढायचं त्याला माहीत नव्हतं. सूच्या वडिलांच्या शेतावर काम करणाऱ्यांनी त्याला ते शिकवलं. आणि विठू उत्साहाने ते शिकला. त्यात त्याला जितकं यश आलं तितकं ब्रम्ही भाषा शिकण्यात मात्र आल नाही ! सूने त्याला ब्रम्ही भाषा शिकविण्याचा आणि त्याने तिला मोडकी तोडकी हिंदुस्थानी भाषा शिकविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांत विठूची शिष्य म्हणून प्रगति शून्यच झाली, पण शिक्षक म्हणून त्याने चांगलेच यश मिळवले असं म्हणायला हरकत नाही ! कारण, सूला कशीबशी हिंदुस्थानी भाषा तरी समजू लागली आणि तसल्याच भाषेत खुणांच्या सहाय्याने

विठू आणि त्याचे ब्रह्मी मित्र एकमेकांशी व्यवहार करीत होते. 'सू' हे विठूने ठरविलेले त्या ब्रह्मी तरुणीच नाव होत. आणि 'सू' ने विठूला 'पापू' हे नाव दिले होत.

भगतपूरात म्हाताऱ्या सदोबाच्या जोधळा पिकवणाऱ्या शेतातील काळ्या मातीचीं ढेकळ हातात धेऊन, बालिश उत्साहाने जमिनीची मशागत करीत असताना सतरा वर्षांच्या विठूला आपल्या अतःकरणातील शेतकरी भावनेचे स्वरूप कदाचित् स्वतःलाही स्पष्टपणे आकलन झालं नसेल. आज सत्तावीस वर्षांचा पापू बनून तोच विठू पुन्हा धरणीमातेशी निगडीत होत होता. माताच्या खाचरात गुडघाभर पाण्यात उभे राहून, हातावर कोपरापर्यंत चिखलाच पुण्य लेण चढवून त्याकडे कौतुकाने बघत असताना; किंवा पिकलेल्या माताच्या पिवळ्या सृष्टीतून उमलणारा मद सुवास उललेल्या अतःकरणाने फुफ्फुसात सथपणे ओढताना विठूला धरणीमातेश्या सहवासाच, तिच्या मशागतीतील सुखद भावनेच खरं स्वरूप आजही किती स्पष्टपणे कळल असेल, कुणी सागावं ! पण त्याच्या चेहऱ्यावर मात्र, पावसाचे थेंब शरीरावर पडावे तसे, दुरूप आणि आनंद याचे थेंब बहरून येत होते.

धरणीमातेश्या स्पर्शाने आतां रोज थरारणार पापूचं शरीर सूच्या लज्जाकपित अशा प्रथमदर्शानेही असच थरारल होतं, उत्तेजित झाल होत. पण गवताच्या गंजीजवळ पापूच्या शरीरातून थरारलेली अभिलाषी लैंगिक भावना हळू हळू आपलं संभोगस्वरूप बदलून एका निराळ्याच स्वरूपात पापूला आनंदवू लागली होती. त्या भावनेच्या या स्वरूपात पापूच्या डोळ्यांना जेवतांना, गोष्टी करताना किंवा काम करताना जशी मनोहर सवेद्यता प्राप्त होत असे तशीच त्याच्या त्वचेलाही सहज होणाऱ्या सूच्या स्पर्शात तितकीच मनोहर सवेद्यता येत असे. कृष्णेच्या थंडगार पाण्यांत सूर मारल्यानंतर अंगाला बिलगणाऱ्या पाण्यासारखं सूच सान्निध्य विठूला बिलगू लागलं.

त्याबरोबरच आपल्या मुलीला सकटातून सोडवणारा मराठा गडी म्हणून विठूला सूच्या वडिलाच्या कृतज्ञतापूर्ण वात्सल्याचा आसराही मिळाला.

जपानी आक्रमणाच्या वाऱ्यानी सभोवतालच एकदर वातावरण बंधिर आणि जडच झालेल होत. अघटित आपत्तींच्या धोक्याने ते नेहमी बुजलेलच, दडपलेलच असायच. पण त्यांतल्या त्यात विठूला सूचा सहवास, तिच्या वडिलाच आणि मित्राचं प्रेम, शेतावरच काम ह्या गोष्टींनीं समाधान दिल होत. त्या समाधानात विठूने वर्षावर अधिक दिवस काढले. त्यानंतर एके दिवशीं सध्याकाळी जेवणखाण आटोपून विठू, सू आणि सूचे वडिल असे गप्पा मारीत बसले असता झोपडीच्या दारावर टक् टक् असा आवाज आला. सूने दार हळूच भीत भीत उघडताच तिचा चुलतभाऊ आणि त्याचा मित्र जरा दबतच आत आले. संथपणें आपली मातीची चिलीम ओढीत बसलेले सूचे वडील त्यांना पहाताच जरा अस्थिर झाले. त्यांनीं चिलीम हलकेच बाजूला ठेवून विचारल-

“का या वेळेस इकडे ? काही गडबड आहे गावात ?”

“गडबड नाही,” सूच्या चुलतभावानें ‘गडबड’ या शब्दातला परिचित ध्वनि ओळखून उत्तर दिल.

“मग काय ? काहीं नवीन बातमी ?”

“हं. सू जरा दार बंद कर,” आवाज अगदी हलका करून तिच्या चुलतभावानं म्हटल, आणि आपली विडी शिलगावली. दोन चार झुरके घेऊन त्यानें ती तशीच पूर्ण न ओढताच वहाणेने विसवून टाकली.

सूने दार नीट बंद केलं आणि बाहेर बसलेल्या गड्याला येणाऱ्या जणाऱ्याकडे लक्ष्य ठेवण्याची सूचना देऊन ती परत आपल्या जागेवर येऊन बसली. तिच्या चुलतभावानें सुरवात केली.

“आज दुपारीं गावांत धोक्याची सूचना आली आहे.”

“धोक्याची सूचना ?” सूचे वडील उद्गारले आणि त्यानी आपली चिलीम पुन्हा शिलगावली.

“हो. दोन अधिकारी येऊन देऊन गेले.”

“कुणाला ? नि कशाकरिता ? काय झाले ?”

“झाले नाही काही. पण व्हायच आहे—निदान व्हाव तरी..... सगळ्या गावाला सूचना आहे.”

“पण भात तर दिला आहे गावाने. आणखी काय पाहिजे ?”

“सागर्तो. पण हे अगदी गुप्त ह. प्राण गेला तरी तोडातून याबद्दल अवाक्षरही काढायच नाही.”

सूने आणि तिच्या वडिलानी मानेने होकार दिला आणि ते ऐकू लागले.. विठ्ठल त्याच सभाषण नीट समजत नसल्याने त्याचा प्रश्नच नव्हता. तो फक्त काहीतरी महत्त्वाच कारस्थान हात आहे हे समजून स्तब्ध बसला होता.

“जरा आणखी जवळ खुर्च्या ओढून बसू या. म्हणजे हळू बोलता येईल.” सूच्या चुलतभावाने सुरवात केली. “आज दुपारी गावात दोन जपानी अधिकारी येऊन गेले. ता. १७ ला सैन्याची गाडी ××× हून ××× ला जाणार आहे. ती गावाच्या रेल्वे पुलावरून रात्री १२॥ वाजता जाईल. त्यावेळेस पुलावर बंदोबस्त पाहिजे. अन् त्याची जबाबदारी गावावर, सबध गावावर. जर सैन्याच्या गाडीला पुलावर धोका पोहोचला तर माँगला कैद होईल अन् गाव बेचिराख होईल.”

“पण कोण धोका पोहोचवणार आहे पुलावर ? काही गुप्त कट केल्याची कुणी खोटी बातमी...”

“अजूनपर्यंत कट केला नाही. पण आता करायचा आहे. आता सामान जमलं आहे.”

“पण कट कसा करणार ? आणि कोण करणार ? ”

“कसा करायचा ते अजून ठरवायच आहे. आणि कोण करणार !...”

“कोण ? गाव ? ”

“कोण करणार तेच—निदान कोण मदत करणार तेंच पहायला आम्ही आलो आहोत गावात आणि हा मोंग. आमच्याशिवाय कुणाला काही कल्पना नाही. गावाने दहा लोक निवडून त्यांना पूल राखायच काम दिले आहे त्यांना कटात ओढाव लागेल. पण ते नंतर, आधी— ”

“पूल उखडून टाकायचा अ ? समजलो. पण जोखीम आहे. अन् गावाला प्रायश्चित्त जबर मिळेल. काय फायदा ? ”

“फायदा काही नाही. फक्त दोन चारशे गिधाड मरतील. अन् काही जखमी होतील. आघाडीवर सैन्य वेळेवर पोहोचणार नाही. पण त्याकरता हा कट नाही. मोंगची आई एका गिधाडाच्या गोळीने गेली. अन ‘सू’ची गोष्ट.....”

“काय करायच आणि कस करायच तेवढचं साग, ” सू तडफदार पण हलक्या आवाजात आपल्या चुलतभावाला म्हणाली. गवताच्या गजी-जवळ आपल्यावर बेतलेल्या प्रसगाची तिला आठवण झाली. त्याचा सूड उगवण्याची संधि म्हणून तिने कटाला दुजोरा दिला.

“सागतो काय करायच ते. मोंगने गेल्या वर्षभर भूमिगताच्या सहा-य्याने दारू जमाविली आहे. सहा मोठे सुरंग लावून पूल उखडायचा. दारू कुठून आणली हें विचारं नका. सुरंग लागल्यावर मग सागेन. ”

“मग इथं येऊन काय सागायच होत ? ”

“मोंगवर जबाबदारी आहे. आणि तो सुरक्षित राहिला पाहिजे. सुरंग पेटल्यावर तो इथं येऊन झोंपेल. घरी सापडणार नाही. ”

“माँगला घरीच राहू दे,” सू म्हणाली. सुरंग तुम्ही भरून ठेवा. मी पेटवण्याच काम करत्ये. माझा सशय येणार नाही.”

“तुझा सशय आला काय अन् नाही आला काय सारखाच. कुणाचाही सशय नाही आला तर सगळ्या गावावर सशय आहं. अन् मग गावावर काय सकट गुदरतील याची कल्पनाही नको. गिधाडाची करणी माहीत नाही का आपल्याला !” सूचे वडिल म्हणाले.

त्या चौघांच गुप्त खलबत विठू ऐकत होता. त्याच्या चेहऱ्यावरचे भाव पाहून त्यालाहि कुतूहल वाटू लागल, आणि त्याने कसल खलबत आंढ म्हणून सूला विचारल. सूने दबलेल्या आवाजात आणि आपल्या मोडक्या तोडक्या हिंदुस्थानीत पापूला कारस्थानाचा आशय सांगितला. त्यावर थोडा विचार करून त्याने सुचविल की त्याला थोडी दारूची वगैरे माहिती आहे. तेव्हा सुरंग उडवण्याचें काम त्यानी आपल्यावर सोपवाव. म्हणजे दोन गोष्टी साधतील. एक तर सर्व सशय त्याच्यावर आपोआपच केंद्रित होईल आणि दुसरे म्हणजे माँग सुरक्षित राहील. कारण नाहीतर माँगवर जपान्याचा डोळा असल्याने तो सुरंग लावून सूच्या झोपडीत आला तरी शेवटी त्याचा तपास लागणारच.

“—आणि एका हिदी मनुष्याच अमानुष कृत्य म्हणून त्या सर्व गावातील ब्रह्मी लोकावर द्रोह केल्याचा आरोप यायचें आपोआप टळेल.” विठू म्हणाला.

त्यावर थोडी भवति न भवति होऊन शेवटी सुरंग कोणी पेटवायचे तें चिड्या टाकून ठरवाव असं सूचा चुलतभाऊ म्हणाला. कारण त्या धाडसात प्राणालाही मुकण्याचा प्रसंग येणार होता. त्याप्रमाणे चिड्या टाकल्या आणि कर्मधर्मसंयोगाने सूनें विठूच्याच नावाची चिड्डी उचलली. विठूनेंही ती कामगिरी खुषीने स्वीकारली. त्यानंतर सूच्या चुलतभावाने आणि माँगने

पुलावर देखरेखीकरिता नेमलेल्या दहा लोकाना फोडण्याच आणि वक्तशीरपणे सुरुग भरायचं काम आपल्याकडे घेतलं. त्याशिवाय सुरुग पेटवल्यावर विठूने तेथे राहू नये असे ठरलं. कारण, तो पळून गेलला पाहिलं म्हणजे 'गिधाडा'-चा त्याच्याबद्दलचा सशय ठाम होईल. त्याच्या पळून जाण्याची मोंग आणि सूचा चुलतभाऊ यांनी भूमिगताच्या सहाय्याने व्यवस्था करायची ठरविली. एकदा सुरुग पेटवून तो निघाला की कुठल्या रीतीने त्याने पळायचं याचा आराखडा त्यांनी तयार केला. तो शेवटी ब्रह्मदेशाच्या बगालच्या उपसागरा-लगतच्या किनाऱ्यावरील एका लहानशा खंडेगावात पोहोचेपर्यंत विठूला मार्गदर्शन करणारा होता. पूर्वनिश्चित अशा त्या खंडेगावात पोहोचल्यावर पुढील व्यवस्था मोंगचा त्या खेड्यातील एक साथीदार करून देणार होता.

त्या रात्रीच्या गुप्त खलबतानंतर 'सू'च्या वडिलांच्या भातांच्या खाच-रातील काम पूर्ववत् चालू होतं. आणि मोंग व सूचा चुलतभाऊ फारसे पुन्हा सूच्या झोंपडीकडे आले नाहीत. त्याचे निरोप मात्र एका म्हाताऱ्या बाईच्या मार्फत येत असत. पण सगळ्यांच्या विचाराची गुंफण ता. १७ भोवतीच होती. ता. १५ ला दोन जपानी शिपाई पुन्हा एकदां गावाची पहाणी करून गेले. जाता जाता ते सूच्या दाराशीही आले. दार बंद असून आत सू, तिचे वडील आणि पापू एवढेच लोक होते. दारावर बुटाचे खाड् खाड् आवाज झाले. सूच्या वडिलानी दार उघडलं. त्या दोन जपान्यांनी आत येऊन झोंपडीभोवती नजर टाकली, आणि घरात कोण कोण असतात म्हणून विचारलं. सूच्या वडिलानीं आपण, आपली मुलगी आणि एक हिंदी मजूर म्हणून विठूकडे बोट दाखवून सांगितलं. विठू मुद्दाम उठून उभा राहिला, जपान्यांनी त्यांना खबरदार रहाण्याची धाकवजा सूचना दिली आणि ते बाहेर पडले.

ता० १६ ला सकाळपासून सूच्या मनोवृत्तीत खळबळ आणि चल-बेचलता आली होती, ब तिच्या भावनाना उत्तेजित धार चढली होती. दुसऱ्या दिवसापासून पापूचे आणि त्या झोपडीचे संबंध तुटणार होते. त्या नंतर त्याची भेट पुन्हा सबंध जन्मातही होण्याचा संभव नव्हता. अशा मनःस्थितितेच तिने हाक मारली—

“पाऽपू ! पाऽपू ! पाऽपू !”

“सूऽऽ !”

“आवो !”

“आता !”

त्या दिवशी संध्याकाळी जेवण सपल्यावर सू, तिचे वडिल व विठू शेवटच्या निरोपाच्या गप्पा मारीत बराच वेळ बसले. वर्षावर अधिक दिवस जमलेले धागेदोरे उद्यापासून कायमचे तुटणार या जाणिवेने त्या गप्पाना जरा भावनार्तता आली होती. रात्रीचे अकरा वाजून गेल्यावर प्रत्येकजण झोपायला निघाला.

विठू आपल्या अथरुणावर अर्धवट झोपेतच होता. त्याच्या कार्नी अस्पष्ट शब्द आले.

“पापू ऽ...”

अर्धवट झोपेतच तो उद्गारला—

“कोन ! आवो...को...न्...आ...कावो...का...आव्...काव्”

सू हळूच पापूच्या अथरुणात शिरली, आणि तिने पापूला आपलं री अर्पण केलं.

- ९ -

“ सकाळी साडे आठ वाजले म्हणजे मासळी पिकते. पण बेडकाचे रात्रीचे बारा वाजले म्हणजे मग मासळीचे सकाळचे साडे आठ वाजतात. अशी मासळी लहरी असते. ”

किनाऱ्यावर बसून एक म्हातारा ब्रह्मी कोळी समुद्रात टाकलेल्या जाळ्याकडे पहात स्वगत भाषण करीत होता. त्याची मुद्रा फारशी सचित नव्हती. पण बाह्यतः तरी विचारपूर्ण होती. तो जरी आपल्या स्वतःशीच बोलत असलेला दिसत होता, तरी त्याच बोलण त्याच्याच शेजारी समुद्राच्या खान्या पाण्याने ओलसर चिकट झालेल्या काळ्या खडकावर बसलेल्या एका व्यक्तीला उद्देक्षून चालत होतं. ह्या दुसऱ्या व्यक्तीच डोक अगदी तुळतुळीत असून तिच्या मिशा आणि दाढी झुपकेदार होती. थोड निरखून पाहिल असतं तर या दुसऱ्या व्यक्तीच्या चेहऱ्यात आणि सूच्या पापूच्या चेहऱ्यात अथवा विठ्ठ तुकाराम शिर्के, रहाणार भगतपूर, पलटण न. × × × × या शिपायाच्या चेहऱ्यात बरंच साम्य कुणालाही आढळलं असत. तो म्हातारा ब्रह्मी कोळी ब्रह्मी भाषेतच बोलत होता आणि त्याच्या बोलण्यांत अर्थ आहे किंवा नाही हेही कळण्याइतकी ब्रह्मी भाषा अवगत नसल्याने त्याच्या शेजाऱ्याची दाढीमिशावाली व्यक्ती फक्त हूं हूं करीत होती.

“...रोज समुद्रात जाळ टाकून बसतो मी असा—” त्या म्हाताऱ्या ब्रह्मी कोळ्याच स्वगत भाषण चालू होतं. “रोज...कधी सकाळी सूर्य उग-
वायच्या अगोदर, तर कधीं भर दुपारी उन्हात. पण रात्री जाळ टाकण्यात
जास्त मजा वाटते. नेहमीच वार गार नसत. पण वर आकाशात मासळ्या
चमकतात तेव्हा जाळ्यात सोन येत...तस म्हणजे या जवळच्या कोळ्याच्या
खेड्याचा मी राजा आहे. अन् मला जाळ टाकून बसायचं खर म्हटल तर
कारण नाही.”

“हू.”

“पण तरीही मी अजून एक दिवसमुद्धा जाळ्याला विसरलो नाही.”
आपल्या हातातील काठीने पाण्यावर रंधांच्या काढीत तो म्हातारा ब्रह्मी
कोळी म्हणत होता. “परवा मात्र एक हरिण येऊन बेडूक खाऊन गेल.
रात्री झोप लागली तेव्हा ते बाहेर पडल हरिणाच्या पोटातून.”

“हू.”

“लोफ म्हणतात ह्या भागात हरिणच नाही म्हणून. मग येणार
कुठून इथे. त्यानीं चंद्राचा हिरवा रंग पाहिला नव्हता. नाहीतर त्याना त्या
रंगात बेडूक दिसल असत हळूच हरणाच्या पोटातून बाहेर येताना.”

“हू.”

“बेडकाला हरिण फार आवडत. आणि हरणाला हिरवा चंद्र
आवडतो. पण राजा कोळी होतो...”

“ह्यो पगा मासळी ! ” त्या कोळ्याच्या शेजारची दाढी मिशावाली
व्यक्ति आश्चर्यानंदाने पाण्यातून चमकून जाणाऱ्या मासळीकडे बोट दाखवीत
एकदम उद्गारली. पण त्या म्हाताऱ्या ब्रह्मी कोळ्याचं स्वगत भाषण चालूच
होतं.

“...चमकून पुष्कळ मासळ्या जातात. पण सगळ्याच जाळ्यात येत नाहीत. काहीं जाळ्याचे नुसते दोरच चाटीत बसतात, पण आत शिरत नाहीत. कांही लाबूनच जाळ पाहून पळतात. फक्त थोड्याशा आत शिरतात. ”

“ हूं. ”

“ मासळी पाण्यात कशी पोहते !—सूर्याकडे पाठ करून समोर आणि मग उत्तर धुवाकडे. ”

“ हूं. ”

“ आणखी गाळ फार येतो जाळ्यात. म्हणून रोज उन्हात ठेवाव लागतं जाळ. एकदा पंचाईत पडली—कुठे ऊनच दिसेना. सगळा किनारा धरून हिंडलो पण उन्हाचा पत्ताच नाही. अस होतं काहींकाहीं वेळेला. मग थाबावं लागतं जाळ घेऊन. पुष्कळ तिष्ठत बसावं लागतं. नाइलाज होतो. अन् आश्विन शुद्ध द्वितीयेला रात्री ऊन पडायला लागतं. तेव्हा जाळ पसरायचं. ”

“ हूं. ”

“ हूं. चला आता. ” असं म्हणून त्या म्हाताऱ्या ब्रह्मी कोळ्याने आपल्या हातातली काठी पाण्यातून काढली, आणि समोर पसरलेल्या समुद्रावर दृष्टी रोखून पलीकडील क्षितिजापर्यंत नजर फेकली. आणि उठून तो चालू लागला. त्याच्या शेजारच्या दादीमिशावाल्या व्यक्तीनेही त्याच्या पाठोपाठ चालवयास सुरवात केली.

*

*

*

ता. १६ च्या रात्रीनंतर ता. १७ च्या रात्री साडेबारा वाजता स. सहा सुरंगांच्या सहा दणदणीत बारांनीं दचकून जागी झाली. त्या सहा बाराबरोबर रेल्वेचा पूल निखळला आणि त्यावरून जाणारी जपानी सैनिकांनीं भरलेली आगगाडी कोसळली. मनुष्य, लोखंड, लांकूड, दगड यांच्या असंख्य

ठिकऱ्या अस्मानात उडून खाली पडल्या. त्याचा रात्र कापणारा आवाज दचकून उठलेल्या सून ऐकला आणि तिला समाधान वाटलं. त्याच क्षणी तिला त्या आवाजामागे असलेल्या पापूची जाणीव झाली आणि तिच्या समाधानाचं रूपांतर किंचित् खिन्नतेत झालं. तिने अंगावर पाघरून ओढलं व स्वस्थपणे निजण्याचा दिवाळ प्रयत्न केला.

सूच्या पापूने सहा सुरुंग लावले आणि एकामागून एक होणाऱ्या त्याच्या बाराचे आवाज पाठीवर घेत विठू जो तेथून पळाला तो पुन्हा त्याने मागे वळून पाहिले नाही. सूच्या चुलतभावाचा मित्र मोंग ह्याने विठूला रस्त्याचा आराखडा तयार करून दिला होता. आणि कुठे कुठे थांबायचं आणि कुणाकुणाची भेट घ्यायची हेही सांगितलं होतं. त्याचप्रमाणे विठूच्या मार्गावरील निरनिराळ्या खेडेगावातून वगैरे आपल्या साथीदारांच्या सहाय्याने गुप्तपणे विठूला समुद्रकिनारा गाठीपर्यंत मार्गदर्शन करण्याची व्यवस्थाही त्याने केली होती. सुरुंग उडवून विठू निघाला तो अधारातून मार्ग काढत ज्या पहिल्या खेडेगावात थांबला तेथे त्याने दोन दिवस मुकाम केला, व पूर्णपणे वेषांतर करून तो एक मुका बुद्ध भिक्षु बनला. त्याने डोक वगैरे अगदी तुळतुळीत केले आणि भगवी वस्त्रे परिधान केली. त्यानंतर त्याचा कार्यक्रम म्हणजे दिवसा मोंगच्या साथीदारांपैकी एकाकडं दिवसभर गुप्तपणे रहायचं आणि रात्र गर्द झाली की आडवळणी मार्ग कापीत पुढचा प्रवास करायचा. अशा रीतीने रात्रीच्या पायी होणाऱ्या प्रवासातले अनेक विचित्र अनुभव घेत घेत विठू शेवटी बंगालच्या उपसागरालगतच्या ब्रह्मदेशाच्या किनाऱ्याला पोहोचला. तेथे पोहोचताच त्याने दुसरे वेषांतर केले, आणि तो एक दाढीमिशावाला ब्रह्मी मुसलमान बनला.

हाच ब्रह्मी मुसलमान किनाऱ्यावरून समुद्राकडे पहात एका म्हातान्या ब्रह्मी कोळ्याचं स्वगत भाषण ऐकत होता. त्याची दाढी आणि मिशा कुणी

जरा जोराने ओढल्या असल्या तर त्या त्याच्या हातात सुटून आल्या असल्या; आणि त्या आभरणाच्या अभावी विठूचा चेहेरा स्पष्टपणे उघडकस आला असता. विठूने घेतलेल्या या सोगाची कल्पना त्याच्या शेजारी बसून त्याला यत्किंचित्ही न समजणाऱ्या शब्दाची त्याच्यावर सरबत्ती करणाऱ्या त्या म्हाताऱ्या ब्रम्ही कोळ्याची होती. असल्या युक्त्यात तो म्हातारा तरबेज होता. आणि त्याच स्वतःच सोगही तितकंच बेमालूम होत. कारण, तो वास्तविक कोळीही नव्हता आणि म्हाताराही नव्हता. तो एक उत्तम ब्रम्ही दर्यावर्दी मनुष्य असून, जपानी आक्रमणापूर्वी किनाऱ्यालगतच्या समुद्रात छोट्या सफरी करणाऱ्या नाविकाचा तरुण पुढारी होता. विठूच लोण त्याच्यापर्यंत पाहोचण्याच्या अगोदरच त्याने विठूबद्दल काय व्यवस्था करायची याच धोरण आखून ठेवलं होत. आणि त्या धोरणानुसार विठूला ब्रम्हदेशातून परत हिंदुस्थानात यायला तो मदत करणार होता.

*

*

*

“हूं. चला आता,” असं म्हणून तो म्हातारा ब्रम्ही कोळी उठला आणि विठूही त्याच्या पाठोपाठ निघाला. घरी गेल्यावर त्यानी जेवण वगैरे आटोपल आणि रात्रीचे अकरा वाजून गेल्यावर ते पुन्हा बाहेर पडले. एका गुप्त जागेवर ठेवलेल्या नावेतून किनाऱ्यालगत उत्तरेकडे सरकत जाण्याचा त्याचा पहिला उद्देश होता. त्याप्रमाणे त्यानी काही दिवस पुरेल अशी कोरडी अन्न सामुग्री आणि पाणी घेऊन हांडीचा दोर सोडला व संथपणे वल्ही मारायला सुरवात केली. विठूचा किनाऱ्याला पोहोचण्यापूर्वीचा खुष्कीचा प्रवास जसा मुख्यतः रात्रीचा होत असे तसाच त्याचा आताचा जलप्रवासही मुख्यतः रात्रीच होऊ लागला. दिवसा होडी किनाऱ्याजवळ कुणाच्याही नजरेला सहसा येणार नाही अशा तऱ्हेने तो म्हातारा ब्रम्ही कोळी बाधून ठेवायचा; व दोघेहि किनाऱ्यावर जाऊन, लागेल त्या गावचे रहिवासी म्हणून, दिवस

काढायचे. रात्री पुन्हा होडी सोडून सथपणे वल्ही मारीत पुढील मार्ग ते आक्रमायचे.

याप्रमाणे तीन दिवस गेल्यानंतर चौथ्या रात्री त्याची होडी पाण्यातून सथपणे मार्ग काढीत असता तिच्यातील म्हाताऱ्या कोळ्याने एकदम वल्हीं एके ठिकाणी थांबविली. आकाशात चंद्र नसल्याने चादण्याचं तेज ओसडत होतं, त्याच्या प्रकाशात, व होडी चालत असताना वल्ह्यानी पाण्यात उमटविलेल्या दोहो बाजूच्या मुद्रा बघण्यात विठू मग हाता तो किंचित् दचकला. त्यानंतर हळूच दुसरी एक होडी किनाऱ्याकडून विठूच्या उलट दिशेने येत असताना त्याला अधुक दिसू लागली. ती जवळ आल्यावर तिच्यातील एक मनुष्य विठूच्या होडीतील म्हाताऱ्या ब्रम्ही कोळ्याशी काही तरी पुटपुटला. विठूला त्याचा अर्थही समजत नव्हता. पण नंतर त्या म्हाताऱ्या कोळ्याने आपल्या होडीची दिशा उत्तरेकडून पश्चिमेकडे वळविली. ह्याप्रमाणे एक दोन मैल होडी गेल्यावर त्या म्हाताऱ्या ब्रम्ही कोळ्याला एकदम हिंदुस्थानी वाचा फुटली. त्याने विठूला सांगितल की आता किनाऱ्याच्या आसऱ्याने उत्तरेकडे जाण्याची आशा सोडली पाहिजे, कारण तस जाण धोक्याच होऊन बसल आहे. आता विठूला आपल्या नशिबावर हवाला ठेवून समुद्रावर तरंगल पाहिजे.

त्याप्रमाणे विठूने जवळ ठंबलेला लाइफ बेल्ट घेतला आणि आपल्या-बरोबर येऊन आपल्याला इतकी मदत करणाऱ्या त्या म्हाताऱ्या ब्रम्ही कोळ्याचे हिंदुस्थानीत आभार मानले. एक पिण्याच्या पाण्याची बाटली आणि थोडं कोरड बिस्किटासारखं खाद्य बरोबर घेऊन, परमेश्वराच नाव घेत होडीच्या काठावरून त्याने समुद्रात उडी मारली. समुद्रात लाइफबेल्टच्या सहाय्याने तरंगायला लागलेल्या विठूला बंगालच्या उपसागरावर पहारा करणार कुठल तरी दोस्ताचं जहाज लवकरच खास उचलून घेईल असा आशावाद

दाखवून तो म्हातारा ब्रम्ही कोळी ब्रम्हदेशाच्या किनाऱ्याच्या दिशेने परतला.

विठूने समुद्रात उडी मारल्याबरोबर थडगार पाण्याच्या स्पर्शाने त्याची कातडी थरारली. त्याबरोबरच चादण्याच्या प्रशात प्रकाशात मधुरपणे मंदावलेली त्याची संज्ञाशक्तीही त्या त्वचा-सवेदनानी विस्मयकारकपणे उत्तेजित झाली. सभोंवतालच्या वर खाली मुरडणाऱ्या, लोळणाऱ्या लाटावर त्याची नजर फिरू लागली आणि त्याचे विनाप्रयास तरंगणारे शरीर हेलकावे घेत यदृच्छया रागू लागले.

भगतपूरच्या शेजारून झुळझुळत जाणाऱ्या कृष्णामाईच्या थडगार पाण्यात पाच वर्षांच्या लहानग्या विठूने म्हाताऱ्या सदोबाचा हात धरून पहिली बुडी मारली.

आज त्यानंतर वसि बावीस वर्षांनी, विठू तुकाराम शिर्के, रहाणार भगतपूर पलटण न. × × × × या शिपाई गळ्याने एका 'म्हाताऱ्या' ब्रम्ही कोळ्याचा हात सोडून अपरपार पसरलेल्या अगाध लाटांच्या ठसकेदार धुंद घोषावात हादरणाऱ्या सागरात पहिली बुडी मारली.

नि ही शेवटचीच तर ठरणार नाहीना असा अस्पष्ट विचार त्याच्या कातडीला चाटून गेला.

आणखीही असेच कितीतरी विचार विठूला चाटून गेले. विचाराखेरीज खाऱ्या पाण्यातले मासेही त्याच्या कातडीला चाटून गेले. त्या दोहोच्या चाटण्यातला फरक त्याला कितीसा सांगता आला असता कुणास ठाऊक ! करमणुकीकरिता विठू मधून मधून पाण्यात हात मारी आणि त्यावर चित्र-विचित्र आकृत्या उमटवी. त्या आकृत्या दिसतांक्षणींच त्या अगाध जलार्णवात अदृश्य होत. पण क्षणभर कां होईना विठूला त्याचं स्वरूप दिसत असे. पण हादरणाऱ्या लाटांच्या गभीर आवाजाच्या तालावर त्याचं पाण्यांत लोंबणार

गारं शरीर इतस्ततः हलकावत ज्या अनंत वलयाकृत्या चित्तारीत होतं त्याच आकलन किंवा दर्शन इतर कुणाला होत असेल ते असो; पण धड शेडा ना बुंधा, वर आकाशात धरायला तुळई नाहीं नि खाली पायाखालीं धरणी नाही, अशा त्रिशकुगत स्थितीत तरणाऱ्या विठूला ते खास होत नव्हतं ! इतकच नव्हे तर त्याच्या अडाणी मनाला आपलं शरीर काही वलयाकृत्या चित्तारीत आहे ह्याची जाणीव सुद्धा असेल की नाही शंकाच आहे !

ओला झालेला ब्रिस्कट तोडात टाकीत विठूने पूर्वेला समुद्रातून उगवलेला सूर्य पश्चिमेला समुद्रात बुडताना पाहिला. आणि तो मनाशीच म्हणाला 'योक दिस गला !...योक...दिसू...यो...क्...यो...यो...SSS रं माज्या मागल्या... अन् फूँ ८ फूँ ८...गज्या मागल्या नव पुढल्या...पुढल्या...इठू यनार पुढला गडी...यनार सट्बा...सट्बा ह्यो पानी पोचतया इठोबाच्या शिखराला ...आजची शर्यत उद्याची टाळी...टाळी थाप...पहिली सोल तान्हीची माझ-सरे....दुमरी सोल सूची...अरं सूरपानी प्रपानी पाकूनशान पोचलाय इटू अन् ह्यो गभतपूरच्या गोद्याची जिरलीया...वारे इटू परत तसाच...कृष्णेच पानी धरनावाणी...गुलाफशेटची हिरवी गार...गार...गारगोटी नि शख... शंखभाद्या अर धरणावर पोहायचं म्हंजे काय गुडघाभर पान्यात सू...र... मारायचा न्हय...भिंतीवरनं देवळाची होडी कर न् उडी टाकलीय...आव-दाची कृष्णेची शर्यत इठूनं शिंकलीया म्हातारबा सट्कोळी इठूला बक्षिस.. वारे पोहणारा...डबल् मार्च...अन् तान्ही माज पाय खरावानी...पायरख पायरी घाटाची...तरगतुया...तुयायातुवो...तुक्या...बाबा ह्यो हात घरा-याया...या की...वो दादा...अर घर...नाच्या पान्यात कुनी सू...र... मारतुया न्हय...न्हय पर मरल की लेकाचा...काचाबिना लंगोटी शर्यत... ह्यो तीरें गाठला अन् परत इठोबाच्या पारावर...अन् तू कोन पारावरली रानी हंसूनशान् गानी...तान्ही...थान्ही...थाना...नी...की जय म्हाराज...

जंपम् अर्ज येसूचा...वो येस् आक्गाडीचा पूल हाय् अन् माजी नोकरी
तू...खाचरात खोचरी शिर...शिरगुडघाभर पानी...धरणाच.. जोधळा
पिकाया खोचर भरावी लागत्याची येसू...मऊ मऊ खाचर अन् मऊ मऊ
सू...सू . येबलस् पचकल्यानी रानी...रानीस्...भर खाचर...भाते पिकुनी
पिवळी झाली.. देवार्जाने करुणा केली...खाते विकुनी झबली व्याली...
...कोन व्याली...कोळी दादा राम राम...पाच गावचा एकदाम ..बापर
खाचरात...खार पान्याची खोर झाली...अन् समुद्रावर धरण बाधत्यातो
व्हय...लेका मार सूऽऽर मार सू...ये...सू काड्याची पेटी मोड...पर
कारखान्याची नोकरी सोड...धर माताची खाचर...धर म्हजे थान्हीचा
जोधळा पिकल कृष्णजवळ...जवळ...जवळ कान हाय...बघ ना गोधडी
खाली...स...सग बार उडयलान्...तिसरी सोल पंस्तनजी दादाभाईची...ईची
भन् हे पानी थड लागतया बाबा...थड थड...अगड भभभ वाजे डमरू
नाचे इठू सिंव भगतभोरू...तान्हीची काव् येसून खाली अन् चोच मारली
सूला...पर चोच मारली कावळ्यानं म्हजे चीच लइ ग्वाड लागते...
इठ्या चिच खातुया....नइ मास्तर यक व्हता गवडी अन् त्येचं व्हत जाळ
...वगडी फाळंजैताच... टाळ...जाळं समुद्रात टाकल म्हाताऱ्या वगं-
ज्यान...हांडीबर्बर...गड्डाखास्त...खड्ड मास्तर इकड बरम देशात कवा
काव्...काव्...गाव .अरे हयो गाव इजेच म्हूनशान् इकडं आलो येसुला
धेऊन पर चार पजे हात-चे-केल सत्तावीस .चार पजे सत्तावीस...

...हंऽ आहे की नाय हे इजेचं गाव...इजेच अस्तर डाबरी रस्तर
मास्तर...अन् दिव्याचा लखलखाट...अरे हयो भगतईची पूर शाळा...
सवच्छ अन् इजेचा पंखा...पर डत् मास्तर आवदा रातची शाळा...हंऽ...
रातची...पर इज आहे ना इज...आर...अरच्चा इजार पान्यान भरली की
बिजेलीभी...बगाल करून...अन् हयो शीवचा पोस्टमन तार हपीस...पीस

पत्ता...इज इज इज...अन् मास्तर सिनेमाबी हाय...शाळाच नाटक बी
 हाय...पर मास्तर खज्यावर बाजी परभू मेला तवा समिंदर खारा झाला...
 काईलीबार—लगनभाकतीमदिरल...अरे हयो इस्पिताळ...इजपिताळ...
 पिताळ पातळ अन् ताव लव...इठ्या तू वाइच इस्पिताळात बोर खात बस
 ...आमी बडल चार्मा....चर्च...डबल मार्च....लाइट रेफ्ट...फाईट फेट...
 टजेचा लाइट...पलटन न.....राइफ लेफ्ट...राइस लेट्फ...आमी
 आता शिपाईदादा व्हणार...नार...नार...कुन्या गावची इठ्या जपान...
 पानी पानी....भुस्कुट भुस्कुट...कुट कुट....स्कुट...स्कु...स...उ ..सू. .
 कू.....ऽऽ.. आव्....आव्....काव् पीपीलाटी...

...इटी दाड्डी पीटी . वडीवर घडी कुणाची कुरंघडी मामलतदारची
 विडी शकरभटची पुडी आगिनगिडी. .

वो माय, माय व...कोन इटू हा माळुकी हयो इटू आगिन
 काडीमोड...ली...पर म्हांतुर लावून आलाय इजेच्या गावी.. धरणाच
 पाणी बाधल काळ त्या गरमतुया अस्मानी फाळ नागराच फाळ अन् खाचर
 भरल...ये...की येसू...हयो तुझ घर हाय...हयो इजेच दिव तू खोपे
 .. बटन फटन् दाबल की धुतंय...कपड अन्...दटन बाबलय...की भाडी
 घासतय....ह्यो इजेच्या गावचरची मज्जा...अन् इटूच्या बायकोला
 राधाया सूल सूल...चूल नी सुल. .सूला भूल...यकोला चिंचं.. ची . चू
 . ल...त्येवी इजेच्या कोळशाची.. इठ्या अर डुबतोया क्रिणेत अन् इज
 कोन राधल...त्येचा भोंतला कोन राधल...धल....राध...आधल....

.. कोळी दादा कोळी दादा तुमची काढा दादा कीं...नाय तर सू
 ..र...या...चड...च. अऽऽ पढल दादीवर...अर....इठ्या मी म्हातार
 झालुय....म्हूनशान गला कोळी म्हणतुया व्हय अरं...ह्यो तुझा आजूबा

लद्दा कोळी झालाय पर जाळं नाई ...ह्ये टटन् इजेच हाय.. टेकलं तेन
बेब जाळं काळ...पाणी

...उद्याला समिदर भरल...ईजबी फुगल...अन् सूबी फुगल...
अन् येसबी फुगल... अन् मी बी फुगल...फुगल बी फूगल...बी फुगल..
बुगल...बुगल...बुगल...वाजतुया परेट हाय...पर पोट फुगल अन् बोट
लागल...हा अर मी इठू हाय...अर पान्यात हाय मी इठू...तुकाराम शिरंक
...पलटन न. *.*...पलटोन पाटलोन व्हय फाटली की लेका...हा दोस्त
हाय...पर दोर टाक कीं...पहिली सोल साळुंकीची मिऊ नको माझा
बंटा....यक व्हता गवडी...भीत नाइ माय...पर सोल तुटतीय...दोन पुरुष
वरती गेल...मी तिसरा अडकलो...भडकलो...अन् योक पादरा दाढावाला
मुसलमान दोस्त आला...पर तोड दिसत नाहीत त्येच पान्यात...करतुया
काव् काव्...आवह म्हून सोल तुटली...बिगी बिगी फुटली सहा रुसुग...
गुरुग...गुरुग...हाय रकमाई...पर ह्यो धरनात शंक नाय हाय गोद्या...
हिरवी मासळी मोनी हाय...पर कच्ची...बच्ची...ची...ची...

‘ रात व्हया लागली ’....‘कावळं घरा आलं’....दाणा पाणी
आलं....भुरंदिशी उडून गेलं....इमानात बसून शान् इजेच्या गावी
आलं....योक व्हता म्हातार गवंडी त्येन बाधल पलटणीचं घर....त्यत
बसला लागमन सायब....बंदुक घोडा लागमन बोडा....इडेलहप् हपेलडप्
डप् डप् अरे ह्यो इठू तुका आलाया....अरं बटन.... दाबा इजेचं....
ह्यो हालात टबन् बी नाय का हाय....अरं इजेचं टबन् पान्याचं नाय....
इठू जिवाजी म्हाराजला पच केलं कीं ऑर्जार्ज की जय, अन् ह्यो तुजा विछा
तानाजी परभूनं सर केलाय....सूर मारुन....अन् काय चमकुतया इजेंत....
इजेत...इ...जेत...

....जेत....जेत....कुनाच शेत....भाताचं हाय....अन् साळुंकीन
भाताची माकरी राधलीय येसून माधलीय पुरन पोली...कुणाची होळी..
अर रामजी . शेट...ची आपल्या भावडून गोधळी...भावडूला पाच पोर
झाल्याती अन् तान्हीला एक...तान्हीला . नान्हीला पानी...इजेच हा हयो
इज्येच गाव....हाय ना...समदी गाव...इजेची हायती...अन् हयो बागत
फूल हाय ना त्यो बी इजेच लखव्...तू . सू...ये....यचा म्हून ईज घेतली
मबईसारखी...शेतावर बी ईज हाय तुज्या...इज्या बिजा....पर...बिजपर..
वर...पर तिज्या कोन्...फुज्या....फोज्या...फां...ज्या...ज्या....ज्या...

मणभर पाणी खडीभर वानी...मनभर वानी न् मंडीभर पानी...माडी-
भर नाय पुरुषभर...धरनात माडीभर पानी असतय व्हय...कुनाची माडी..
सूची...मनभर पानी थाना...थंडीभर वानी...थनभर...थनभर सूयेन्ही....
कुनाचा थानभर खडी...वान्यावर फिरली व्हडी...पान्यावर धर वावडी.
दाना भरल मनाच्या पुडीं....खडीभर पानी अन् मणभर वानी...मनभर
वानी वानरकानी...लागमन सायबा...बा...वा...नरकरणी कर तो नर
का इटून बन जाय...नारायन इटू...इटू तुकाराम...तुकाराम सद्बा..
सद्बा...पहिली सोल सद्बाची...दुसरी सोल साळुंकी रामाची...तिसरी सोल
...तिसरी सोल...तिसरी सोल...लाइफ पट्टा कोळी दादा सोल...हरिणानं
बडूक खाल्ल अन् चादोबान हरिण खाल्ल....खाल्ल...काह्लं...आज भूस्
भूस्...भुस्कट....राइट लेफ्ट...लेफ्ट...लेफ्ट...लेफ्...लेफ्...सु...रनारायन
इटू...ले...का...सूचा लेका सूरचारायन इटू...चा लेका लेफटा....
लेफ...ले....

...सनद्या गावामंदी या इज्येनं बहार केलीया...इजेच गाव खारचा
वानी सवच्च अन परकाश...अन समद्यास्नी शाल...बाजी परभूची गोष्ट. ..
शिरका अन् डोकं तुटलं तरी इस्पिताळ...अन् शेतातर बीज अन् घरात

बीज...अर ह्योतर म्होतर बाबा अक्षी नदनवन हाय की पर. परकी ...
पर...की...परीकी...परी माजी घरी .परी बी हाय...ये...परी...की...
सू....येसू....अन पत्वाच बटन दाब....अन दिवाच बटन दाब....दाब....
अन् ये....सू....ये....झोप आलीया....ये....नू....बी हाय....येSS....
सूSS....SS....

कोन् तुम्ही म्हातार पादर दादीवाल....काव काव....पर मी कावळा
नाय....पान्यावर बी चालत यतया तुमी दादीवाल....पर तुमच जाळं कुठय
....कोन दादा....पन् पादी दादरी हाय तुमची....खरी नाय तर काय सोग
वेता व्हय....सोगाडी....सोडगाडी....ओडगाडी....काय गाडी बी नाय
अन् बैल बी नाय....मंग तुमी कस आल्याती....पर दादा धरनाच्या या
पान्यातनं तुमी मला कसं काढणार....बाबाचा....तुमचा डावा हात....
हात....हात....हात धरू व्हय तुमचा काय दादा....डावा नाय पर उजवा
हाय त्योच धरू....!....पर वर यता यता सोल तुटल....हयो लाइफ ब्रेन्ट
हाय ना ह्योला धरून शान् लटकतुया....पर वर याया....हयो धरला पा
तुमचा हात....धरला....धरला....बापरे....हथा समिदराच पानी खाली
ओढतया....पर हात हात....हात....चा....काव....काव....वारे पादण्या
दादीवाल्या....दादा हाय सागून भूल केली व्हय. वारं....कार....तुज
जाळं....हाय कुठ डाळं....वाSSर....अन् डावं हात कुठ हाय....कु...
कु....कु....

...रंरंरं....फुरंरं....फुरंरं....बाबा....बाबा....बाबा....सद्बाबा...
मी रडत नाय आता...रडत...तडत...डरत...सहा वर्माचा हाय...अन्
कुणेंत बुडी मारलीया....पर कानात नाकात पानी....पानात कानी....अन्
लंगोटात....पानी....हयो पहिली बुडी हाय....हयो पानी खोल हाय....
हात धरा....ना....वाइच जरा...दादाला पानीवर चालूनशान् गेला...अन

माय रागावल...उशीर झाला म्हणजे इठ्या चल पान्यातून नीघ. भो
फोक.. फों...फो

बाबा बां सद्बाबा मद् बाबा.. हेया वाइच...लाइच...फो
फाइच...फाइफ वाइफ...लाइफ टेल्ट हाय हयो खाली ओढून गान धरतांय
उगोट...अन हात दमलया...या...या. .या ८८...”

अथाग, अमर्यादित मागाराच्या दमदार लाटा ठमंकदार घोवावात
लाळत होत्या.

त्या लाटावर एक जिवंत पण सजाशून्य शरीर लाइफ बेल्टच्या आधा-
रावर तरगत होत, आणि आपल्या आमटीच्या वाटीण्वळ्या हृदयातून टक्
टक्ची साथ त्या अफाट जलविस्ताराच्या अखंड, अप्रतिहत, गर्जना-कल्लो-
ळाला देत होत :

बोंऽघोऽघोऽघोऽ

टक् टक् टक् टक्

घोऽघोंऽ टक् घोऽघोऽ

ऽ टक् ऽ

ऽ घोऽऽघोऽऽघोऽऽऽ

१०

“...अन् मग लढाई झाली केरेनची । तेथें नव्हती भाला बरची । तरी मराठा गडी नाहीं डगमगला । सामना दिला जिवावर होऊन, लावली सरबत्ती तोफांची । अन् बोलला शिवाजी महाराज कीं जय । जिरवली रग इटालियनाची ॥ जी जी ॥ स्याप्रमाण ब्रह्मदेशांत जपानी शिरला । तेव्हां मराठा गडी तिथंही गेला । राबगडची भवानी आठवला । गर्जला हर हर महादेव अन् चारली रणधूळ जपान्वाला ॥ जी ॥ जी ॥...”

तीस वर्षांपूर्वी भगतपूरात कृष्णामाईच्या काठावर तानाजी मालुस-
ऱ्याचा पोवाडा आपल्या खऱ्या आवाजात म्हणणारा आधळा गोविंदशाहीर
आज साठ वर्षांचा होऊन अनामिक मराठ्याचा स्वतः रचलेला पोवाडा
म्हणत होता. त्याचा आवाज कापरा झाला होता, पण त्यातही विस्मयकारक
रुणस्वरपणा होता.

वर निळ्या आकाशातून काळ्या अंधाराचा शह बसत होता, त्यावर
‘ धिजेच्या गावा’तली प्रकाशाची प्यादीं मात करण्याचा प्रयत्न करीत
शती. त्याच्या अविरत प्रकाशाच्या झगझगाटात साठ वर्षांच्या आधळ्या
गोविंदशाहीरांला दगड आणि सीमेंटच्या इमारतींची पार्श्वभूमी लाभत होती.

आणि त्याच्या सभोवती भगतपूर आणि भगतपूरसारख्या इतर गावातील मराठमाळा कर्तृत्वाच्या चाकोऱ्यात फिरत फिरत येऊन बसलेला होता. साठ वर्षांच्या आधळ्या गोविंदशाहीराच्या प्रत्येक खड्या बोलावर अजूनही तो वारसत होता ! भूतकाळच्या रणधुमाळीचे पडसाद उठवून ज्या शाहीराच्या यागीने सद्याद्रीच्या दरीवर्तीच्या पहाडी लपडावात धीरश्रीचा माग पूर्वा काढला, त्याच शाहीराचा खडा बोल आज वर्तमानकालातील मराठ्यांच्या शौर्यापासून स्फूर्ति घेऊन विजलीने पोखरेलच्या अधारात सद्याद्रीच्या शिखराना अभिमानाचा नि आजचा नवा परवल देत होता !

‘ विजेच्या गावा ’भोवती मातीविटाच्या खोपट्यात बसलेला आलेला, हजारानी मोजता येईल एवढा मराठमोळा थक होऊन त्या आधळ्या आणि म्हाताऱ्या शाहीराचा परवल आपल्या अंतःकरणात झेलीत होता !

तोच परवल सद्याद्रीच्या एका कुशीतील झाडाझुडुपाना आणि टगडमातीला कुरवाळीत, अनेक नष्ट आणि अवशिष्ट गंजोशिकीचा कानोसा घेत घेत, अनंत जात आणि अज्ञात सुरादुःखावर प्रेमाची गस्त घालीत घालीत; मेलेल्या वान मेलेल्या जन्मलेल्या ना न जन्मलेल्या अशा अलेट धुद्रजीवाच्या सकलित क्षणभंगुरतेवर उदात्ततेच पाघरून ओढीत ओढीत, मराठमोळ्याच्या विजलेल्या जीवनाची लतरं चैतन्याच्या कणखर मुईदोऱ्याने शिवत शिवत, विज्ञानाच्या भव्य आशावादी यत्रावर दणकट मानसिक सामर्थ्याचे पट्टे चढवून सद्याद्रीच्या ललाटावर भाग्याचे आशीर्वादचुंबन उमटवीत उमटवीत; अखंड दिव्हालाचा अमर्याद पडदा एका इयत्याशा, जवळ जवळ कस्पटासमान अशा जीवन परमाणूवर दवेने सारीत सारीत; सथपणे, सथपणे, सथपणे येत येत मद गतीने पाऊल उचलणाऱ्या विठूच्या संज्ञाशक्तीची किनार स्पर्शन गेला.

साठ वर्षांच्या आधळ्या गोविंदशाहीराच्या परवलातील, स्वर आणि व्यंजने विठूच्या मनात शिवाशिवीची गमत खेळू लागले. पण त्यांना पकडता

पकडताच विठूचं मन त्याच्यावरून उडालं आणि काळाचा पायबंद तोडून. ज्या आगगाडीने तो कलकत्याहून मुंबईस व मुंबईहून पुण्यास आला होता त्या आगगाडीच्या डब्यातून फिरू लागल. क्षणार्धात तें एका थर्ड क्लासच्या डब्यातल्या सडासात शिरल आणि त्या सडामाच्या लाकडी भिंतीवर काळ्या पेन्सिलीने चिताडलेल्या काहीं स्वर-व्यंजनाभोवती घुटमळू लागल. इ, न्, क्, इ, ल्, आ ब्, झ्, इ, न्, द्, आ, ब्, आ, द्....मोजा स्वर नि व्यंजने ! अवब ! त्यांपेक्षा सोपं गणित आहे हे : च्, अ, ल्, अ, ज्, आ, व ! थर्ड क्लासच्या त्या घाणेरेच्या सडासात कुणि चिताडलीं असतील ही अक्षर कुणास ठाऊक ! त्या अक्षरावरून विठूच मन आणखी थोडं मागे उडालं. मागे उडता उडता ते हुगळी नदीच्या देखाव्यावर थाबलं.

हुगळी नदी ! जिवंत बेशुद्धावस्थेतून हळू हळू शुद्धीवर येत असताना विठूला पहिल दृश्य दिसल ते हुगळी नदीच्या सथपणे मागे सरकणाऱ्या दान्ही तीराचं आणि घाणेरेच्या, जवळ जवळ निश्चल अशा, तिच्या प्रवाहाचं.

म्हाताच्या ब्रह्मी कोळी मित्राच्या होडीतून विठूने समुद्रात उडी टाकली त्यानंतर प्रथम शुद्धीवर व नंतर बेशुद्ध अशा अवस्थेत विठू समुद्राच्या पृष्ठभागावर लाइफ-बेल्टच्या आधारावर तरगत होता. त्याच्या जिवत पण सशाशून्य शरीराचं स्वतःच्या संवेदनाच सुकाणू सुटल होतं. त्या साडेतीन हात देहाला स्वतःच्या इच्छाशक्तीचं होकायत्रही नव्हत. हाडामांसाच्या त्या जवळ जवळ दोन मण वजनाच्या जड गोळ्याला आपली स्वतःची अशी स्वतंत्र गति नव्हती. विठू तरगत होता तेथून अदृश्य अशा विस्तीर्ण भू-प्रदेशाच्या किनाऱ्यांनी कुठित केलेल्या आपल्या अनंत परस्परछेदक प्रवाहाच्याच प्रचंड प्रेरणेने उसळणारा अफाट समुद्र; आपल्या अथाग संचयाच्याच स्फूर्तीतून लाटांच्या रूपात हादरणारं असं प्रलयार्त पाणी; खोल तळाशी असलेली पृथ्वी आणि वर आकाशात असलेला चंद्र यांच्या परस्परविरोधी आकर्षणांच्या छेदबिंदूवर न मांभावतां तुंबळणारे पर्वतप्राय लवचिक जलाकार !

हया अमानुष प्रपंचात ना कुठला स्वर, ना कुठलं व्यजन ! सारी नाषा अप्रहित, अनामिक सुराची ! वाऱ्यावरचा आघात आवाजाची मदिग्धता तोडून स्वर व्यंजनाचा आकार धरायला लागणार तोच ती सारी गर्जना अतर्क्य शून्यात मिसळून जायची; अन्वय जुळालाच तर दोन्हीकडून गालफडात चपराक मारणाऱ्या दोन मत्त लाटाचा ! आणि अर्थाचा ध्वनि पारखला गलाच तर तो नागमोडी फेसाच्या हेतुशून्य, पाढऱ्या कवळ्याच्या वळणातला !

येथं कुणाच शरीर ! कुणाच मन ! कुणाची गति ! नि कुणाच्या भ्रमणाकृति !

पण ही पचाईत करण्याची जरूरी अथवा इच्छा बगालच्या उपसागरा-वर गस्त घालणाऱ्या हिंदी नौकादलाच्या छोट्या लष्करी जहाजाला नव्हती. त्याने लाइफ बेल्टवर लोबकळणार ते शरीर पाहिल आणि शिस्तीच्या रिवाजाने त्याला वर घेतलं. धमन्यातल्या धुगधुगीला फुकर मिळाला. एक जिवंत प्रेत नावारूपाला आलं. विश्वाच्या विराट् स्वरूपात फक्त ओली-कोरडी लाबी, रुंदी आणि वजन यानी ओळखली जाणारी, गुरुत्वाकर्षणाच्या तालावर डुगडुणारी वस्तु माणसाच्या चिचोळ्या जगात सोईसाठी पुन्हा 'विटू' बनली, बनवली गेली !

हुगळीच्या पात्रांतून ऐटीने पाणी कापीत जाणाऱ्या त्या जहाजाच्या डेकवर विटू आरामखुर्चीवर बसला होता. त्याच्या मनात आपण कसे वाचले त्याबद्दल आश्चर्य नव्हतं. त्याला वाटत होतं आश्चर्य ते अगावरच्या कोरड्या कपड्यांच. त्या स्वच्छ, कोरड्या कपड्यांकडे तो कित कुतूहलाने, कौतुकाने पहात होता. जहाजावरून विटू कलकत्यात उतरला आणि कलकत्यांतच थोडे दिवस राहिला. प्रकृति जरा बरी झाली आणि विटू तुकाराम शिर्के रहाणार भगतपूर, पलटण न × × × आपल्या नावानिशी सैन्याच्या

अधिकार्यामार्फत पैसा नि कपडा घेऊन मुबईच्या गाडीत बसला. वास्तविक कल्याणला उतरून पुण्याची गाडी गाठायची हा त्याचा पहिला विचार. पण नाशिक सुटल आणि मुबईला बघण्याची आढ विठूला जाणवली. फारसा विचार न करिता तो शेवटी मुबईला पोहोचला. त्या गजबजळ्या शहरात ओळख पटणाऱ्या अनोळखी जनसमर्दात, पातावरणात विठूने काही तास बालंबल आणि तो अखेर पुण्याला आला.

थर्डक्लासच्या वाणेरच्या सडासातून विठूच मन उडाल ते हुगळी नदीच्या देखाव्यावर थाबल. तेथे त्याने आपल पख थोडेसे फडफडलं. त्या क्षणालाच खिशातली सिगारटची पेटी काढून विठूने एक सिगरेट पेटवली व तिचे झुरके घेत तो 'विजेच्या गावा'चा रस्ता हळूहळू आक्रमू लागला. डेकबरच्या कोरच्या कपड्याची आवण झाली तसे त्याने बुटाच्या ठोकरीने रस्त्यावरला एक छोटा दगड लाब भिरकाविला ! समोर 'विजेच्या गावा'चा लखलखाट रात्रीला अधिकाधिक उजाळा देऊ लागला, पावला-गणिक साठ वर्षांच्या आधळ्या गाविदशाहीराचा खडा परवल जवळ जवळ येत होता. का कुणास ठाऊक पण दुःखाने दुःखित हाण्याची नि सुखाने आनदित हाण्याची विठूच्या मनाची शक्ति थोडीशी नितळ झाली होती. तिला एकप्रकारचा क्षुद्रपणा आला होता. ह्या क्षुद्रपणाचे स्पष्ट स्वरूप जरी विठूला समजत नसले तरी त्याची जाणीव मात्र, निर्विकार होती. विठू विजेच्या गावाच्या कडेला येऊन पाहोचेपर्यंत पावाड्याशी तल्लीन झालेला मराठा समुदाय पागायला लागला होता. त्यातील एका अनोळखी गड्याला विठूने विचारलः—

“सद्बा शिरके कुठ असल्याती हाय ठाऊक ?”

“सद्बा शिरके ?” त्या अनोळखी गड्याने आश्चर्य व्यक्त केले.

“नायबा नाय बी नाय एकल त्येच पर त्या राया हाय त्येला अमन

माहित. ” अम म्हणून त्याने राम्याला हाक मारून ‘सद्बा शिरके’ कुणी द्या रहातो का अम वित्मय आणि अविश्वासाच्या आवाजांत विचारलं. राम्यानेहि सद्बा शिरकेच नाव ऐकल नव्हत आणि तो तिसऱ्या एका मित्राच्या विचारणार इतक्यात विठूची स्वतःची नजर एका म्हाताऱ्या व्यक्तीवर गेली. क्षीण शरीर मळक्या कुडत्वाने नि घातराने कसबस झाकलेल, तोंडावर करुणाजनक सुरकुत्या; डोक्यावर फाटक पागोट नि हातात एक काटी विठू हळूच त्या व्यक्तीजवळ गेला आणि तिच्या पायाला हात लावीत उद्गारला.

“मी हाय इठू !”

म्हाताऱ्या सद्बाचा विव्हाम बसेना. यांच्याशा अधू झालेल्या डोळ्यांनी त्याने नीट निरखून पाहिल. आणि त्याच्या डोळ्यातलं आश्चर्य विरलं. त्याने विठूचा हात आपल्या हातात घेतला आणि शांतपणे खाली मान घालून ता हळू हळू आधळ्या गोविंदशाहीराच्या जवळ आला.

“शाहीरदादा, ह्यो इठू आलाय,” सद्बाबाने प्रेमाने त्या आधळ्या शाहीराला बातमी दिली. आधळ्या गोविंदशाहीराची सुरकुतलेली कातडी थरारली. “कुठे आहे ?” अमं म्हणून त्याने विठूला जवळ ओढून आलिंगन दिल. ते देत असताना त्याने आपला उजवा हात प्रथम विठूच्या डाव्या हाताच्या बाहीवरून व नंतर त्याच्या उजव्या हाताच्या बाहीवरून संथपणे खाद्यावरून पजापर्यंत फिरवला. आणि अनिर्वचनीय समाधानात त्या शाहीराने आपली आलिंगनाची मिटी सोडली. तुरळक जुन्या ओळखीच्या काही व्यक्तींनी राम राम केले; पण फार वेळ कुणी खोळवले नाही. साठ वर्षांचा आधळा गोविंदशाहीरही चार पावले म्हाताऱ्या सद्बाबाबरोबर व विठूबाबरोबर चालून मग आपल्या निवाऱ्याच्या जागेकडे वळला.

अनत ताऱ्याच्या आणि अगणित विजेच्या दिव्याच्या प्रकाशात म्हातारा सदोबा आणि विठू हातात हात घालून चालत होते. पुष्कळशा माहित असलेल्या गोष्टींचीच उजळणी म्हातारा सदोबा करीत होता. मात्र विनाप्रयास नि विनादुःख, पण पत्रातून त्रुटित स्वरूपात कळलेल्या बातम्या विठूच्या मनात आता हाडामासाने भरून येत होत्या. एम्. एच. ई. च्या प्रचारयंत्राने सुरवातीला आळविलेलें स्वप्न मराठमोड्याच्या दृष्टीआड झाले होतें. चालू घटनांच्या दाबाने “विजेच्या गावा”ला जबरदस्त धक्का पोहोचला आणि त्याच्या सभोवतालच्या टापूत सुखसमृद्धीच्या शांत अवताराएवजी स्फोटक द्रव्ये आणि इतर युद्धसामुग्री चोवीस तासांच्या कराराने तयार करणारे कारखाने आपले सीमेंट कॉक्रीटी ठाण माडून बसले. ह्या अविरत यंत्रभ्रमणात तुक्या प्राणाला सुकला होता. एका स्फोटात त्याच्या ठिकच्या झाल्या होत्या. साळुंकीचा सौभाग्याचा टिळा पुसला गेलेला म्हाताऱ्या सद्बाने उघड्या डोळ्यानी पाहिला. पण मराठ्याच्या रक्तातली रंग यंत्रानाहि जिरवता येण अशक्य. साळुंकीचा संसार उघडा पडला तर त्याला म्हातारा सद्बा कसा सावरणार अशी विवंचनाहि त्या पादऱ्या केसाच्या कणखर मर्दाला शिवली नाही. तो कामावर जायला तयार झाला. नव्हे साळुंकीला न सागता एक दिवस त्याने मजूरी केलीहि. त्यानंतर मात्र सुनेने त्याला कामावर जाऊ दिलें नाही. अस्सल मराठ्याची ती बायको होती. तिच्याहि मनगटात मराठ्याच्या रक्ताची रंग होती. तिने आपल्याला आणि म्हाताऱ्या सदोबाला भाकरी मिळवली. त्या दोन जीवांचे हे जगणं केविलवाणेपणाचं नव्हतं. आणि आपल्या न कापणाऱ्या आवाजांत हा सर्व वृत्तात विठूला सागतांना म्हाताऱ्या सदोबाची वृत्तीहि केविलवाणी नव्हती.

थोड्याच वेळांत म्हातारा सदोबा आणि विठू एका अर्ध्या खणी काक्रीटच्या खोलीत पोहोचले. आंत धुरकटलेल्या एका लहान बल्बातून

विजेचा प्रकाश खोलीतल्या सामानाला अंधुकसा उजाळा देत होता. सालुंकीने स्वयंपाक तयार केला होता आणि ती सासऱ्याची वाट पहात पण निश्चित अशी बसली होती. म्हातारा सदाबा दारातून आत शिरला तशी ती उठली आणि काही बोलणार इतक्यात सदाबाच्या मागोमाग आलेल्या विठूला तिने बघितलं. विठूने खाद्यावरच बिस्तर खाली टेकल आणि आपल्या आईच्या पायांवर मस्तक टेवल. त्या अंधुक प्रकाशातही तिचं रित कपाळ त्याच्या डोळ्यात भरलं.

सालुंकीने आपल्या पिलाला पोटाशी घट्ट धरलं. त्याच्या तोडावरून हात फिरवीत ती उद्गारली.

“ औक्षवत न्हावं. ”

विठूने अगावरचं कपडं उतरले आणि हातपाय व तोंड धुण्यासाठी तो बाहेर खोलीच्या पायऱ्यांजवळी असलेल्या नळावर गेला. त्याने पाण्याकरता नळ सोडला, त्याबरोबर खाली साचलेल्या पाण्याच्या लहानशा, उथळ डबक्यातून एक वेडूक दुर्णदेगी उडी मारून कोरड्या जमिनीवर आला.

क्षणिक विठू बिचकला.

नि मग हसला !

आकाशात तारे हांत आणि जमिनीवर विजेचे पादरे, तांबडे, हिरवे दिवे होते.

यु ग वा णी प्र का श न

प्रकाशित

- (१) पहिली सलामी (कादंबरी)—प. त्रि. सहस्रयुद्ध
- (२) कांहीं कविता (कविता संग्रह)—बा. सी. मर्ढेकर
- (३) तिसरें सत्य (कथासंग्रह)—व्यक्तेश वकील
- (४) सोव्हियेट दर्शन (लेख संग्रह)—के. नारायण काळे
- (५) आपले अण्णा (बालसाहित्य)—व्यक्तेश वकील
- (६) पाणी (कादंबरी)—बा. सी. मर्ढेकर

इतर

- (१) आदर्श कुलस्वामिनी
- (२) हुतूतू

आगामी

नेते आणि नियंते—व्यक्तेश वकील

आणखी कांहीं कविता—बा. सी. मर्ढेकर

